
SIGILLVM ACADEMIÆ HARVARDIANÆ IN NOV: ANG:
CHRISTO ET ECCLESIÆ

GAI SALLVSTI CRISPI

LIBRI

DE CATILINAE CONIVRATIONE

ET DE BELLO IVGVRTHINO.

EDIDIT

RVDOLFVS DIETSCH.

EDITIO TERTIA EMENDATIOR.

LIPSIAE

IN AEDIBVS B. G. TEVBNERI.

MDCCCLVIIII.

LIPSIÆ TYPIS B. G. TEUBNERI.

GAI SALLVSTI CRISPI

LIBER

DE CATILINAE CONIVRATIONE.

Omnis homines, qui sese student praestare ceteris 1
animalibus, summa ope niti decet, ne vitam silentio trans-
eant veluti pecora, quae natura prona atque ventri oboe-
dientia finxit. Set nostra omnis vis in animo et corpore 2
sita est: animi inperio, corporis servitio magis utimur:
alterum nobis cum deis, alterum cum beluis commune est.
Quo mihi rectius videtur ingeni quam virium opibus gloriam 3
quaerere, et quoniam vita ipsa qua fruimur brevis est,
memoriam nostri quam maxume longam efficere. Nam 4
divitiarum et formae gloria fluxa atque fragilis est, virtus
clara aeternaque habetur.

Set diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine 5
corporis an virtute animi res militaris magis procederet.
Nam et prius quam incipias consulto, et ubi consulueris 6
mature facto opus est. Ita utrumque per se indigens al- 7
terum alterius auxilio eget. Igitur initio reges — nam in 2
terris nomen inperi id primum fuit — divorsi pars inge-
nium, alii corpus exercebant: etiamtum vita hominum sine
cupiditate agitabatur, sua cuique satis placebant. Postea 2
vero quam in Asia Cyrus, in Graecia Lacedaemonii et
Athenienses coepere urbis atque nationes subigere, lubidi-
nem dominandi caussam belli habere, maxumam gloriam
in maxumo inperio putare, tum demum periculo atque ne-
gotiis conpertum est in bello plurumum ingenium posse.
Quod si regum atque inperatorum animi virtus in pace 3
ita ut in bello valeret, aequabilius atque constantius sese

res humanae haberent, neque aliud alio ferri neque mutari
4 ac misceri omnia cerneres. Nam inperium facile eis artibus
5 retinetur, quibus initio partum est: verum ubi pro labore
desidia, pro continentia et aequitate lubido atque superbia
6 invasere, fortuna simul cum moribus inmutatur. Ita
inperium semper ad optumum quemque a minus bono
transfertur.

7 Quae homines arant navigant aedificant, virtuti omnia
8 parent. Set multi mortales dediti ventri atque somno, indocti
incultique vitam sicuti peregrinantes transiere, quibus
profecto contra naturam corpus voluptati, anima oneri fuit.
Eorum ego vitam mortemque iuxta aestumo, quoniam de
9 utraque siletur. Verum enimvero is demum mihi vivere
atque frui anima videtur, qui aliquo negotio intentus praeclari
facinoris aut artis bonae famam quaerit. Set in magna
copia rerum aliud alii natura iter ostendit.

3 Pulcrum est bene facere rei publicae, etiam bene dicere
haut absurdum est: vel pace vel bello clarum fieri
licet: et qui fecere et qui facta aliorum scripsere multi lau-
2 dantur. Ac mihi quidem, tametsi hautquaquam par gloria
sequitur scriptorem et actorem rerum, tamen in primis arduum
videtur res gestas scribere: primum quod facta dictis
exaequanda sunt, dehinc quia plerique quae delicta reprehenderis
malivolentia et invidia dicta putant, ubi de
magna virtute atque gloria bonorum memores, quae sibi
quisque facilia factu putat aequo animo accipit, supra ea
veluti ficta pro falsis ducit.

3 Set ego adulescentulus initio sicuti plerique studio ad
rem publicam latus sum, ibique mihi multa advorsa fuere.
Nam pro pudore, pro abstinentia, pro virtute audacia, lar-
4 gitio, avaritia vigebant. Quae tametsi animus aspernabatur,
insolens malarum artium, tamen inter tanta vitia inbecilla
5 aetas ambitione corrupta tenebatur: ac me, cum ab relicuorum
malis moribus dissentirem, nihilo minus honoris
cupido eadem *eademque* quae ceteros fama atque invidia ve-
4 xabat. Igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis
requievit et mihi relicuam aetatem a re publica procul habendam
decrevi, non fuit consilium socordia atque desidia

bonum otium conterere, neque vero agrum colendo aut ve-
nando, servilibus officiis, intentum aetatem agere, set a quo 2
incepto studioque me ambitio mala detinuerat, eodem re-
gressus statui res gestas populi Romani carptim, ut quaeque
memoria digna videbantur, perscribere, eo magis, quod mihi
a spe, metu, partibus rei publicae animus liber erat.

Igitur de Catilinae coniuratione, quam verissume po- 3
tero, paucis absolvam: nam id facinus in primis ego me- 4
morabile existumo sceleris atque periculi novitate. De cuius 5
hominis moribus pauca prius explananda sunt quam initium
narrandi faciam.

Lucius Catilina nobili genere natus fuit, magna vi et 5
animi et corporis, set ingenio malo pravoque. Huic ab adu- 2
lescentia bella intestina, caedes, rapinae, discordia civilis
grata fuere, ibique iuventutem suam exercuit. Corpus pa- 3
tiens inediae, algoris, vigiliae supra quam cuiquam credibile
est. Animus audax, subdolus, varius, cuius rei lubet simula- 4
tor ac dissimulator: alieni adpetens, sui profusus, ardens
in cupiditatibus: satis eloquentiae, sapientiae parum: vastus
animus inmoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat.
Hunc post dominationem Luci Sullae lubido maxuma inva- 6
serat rei publicae capiundae, neque id quibus modis ad-
sequeretur dum sibi regnum pararet, quicquam pensi habe-
bat. Agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopia 7
rei familiaris et conscientia scelerum, quae utraque eis ar-
tibus auxerat, quas supra memoravi. Incitabant praeterea 8
conrupti civitatis mores, quos pessuma ac divorsa inter se
mala, luxuria atque avaritia, vexabant.

Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis 9
tempus admonuit, supra repetere ac paucis instituta maio-
rum domi militiaeque, quo modo rem publicam habuerint
quantamque reliquerint, ut paulatim inmutata ex pulcher-
ruma *atque optuma* pessuma ac flagitiosissuma facta sit,
disserere.

Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque 7
habuere initio Troiani, qui Aenea duce profugi sedibus in-
certis vagabantur, cumque eis Aborigines, genus hominum
agreste, sine legibus, sine inperio, liberum atque solutum.

2 Hi postquam in una moenia convenere, dispari genere, dis-
simili lingua, alii alio more viventes, incredibile memoratu
3 est quam facile coaluerint. Set postquam res eorum, civi-
bus moribus agris aucta, satis prospera satisque pollens vide-
batur, sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opu-
4 lentia orta est. Igitur reges populique finitumi bello temp-
tare, pauci ex amicis auxilio esse: nam ceteri metu perculsi
5 a periculis aberant. At Romani domi militiaeque intenti festi-
nare, parare, alius alium hortari, hostibus obviam ire, liber-
tatem patriam parentisque armis tegere. Post, ubi pericula
virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant,
magisque dandis quam accipiundis benificiis amicitias pa-
rabant.

6 Inperium legitumum, nomen inperi regium habebant:
delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sapientia
validum erat, rei publicae consultabant: ei vel aetate vel
7 curae similitudine patres adpellabantur. Post, ubi regium
inperium, quod initio conservandae libertatis atque augendae
rei publicae fuerat, in superbiam dominationemque se con-
vortit, inmutato more annua inperia binosque inperatores
sibi fecere: eo modo minume posse putabant per licentiam
7 insolescere animum humanum. Set ea tempestate coepere
se quisque magis extollere magisque ingenium in promptu
2 habere. Nam regibus boni quam mali suspectiores sunt,
3 semperque eis aliena virtus formidulosa est. Set civitas in-
credibile memoratu est adepta libertate quantum brevi cre-
4 verit: tanta cupido gloriae incesserat. Iam primum iuventus,
simul ac belli patiens erat, in castris per laborem usu mili-
tiam discebat, magisque in decoris armis et militaribus equis
5 quam in scortis atque conviviis lubidinem habebant. Igitur
talibus viris non labor insolitus, non locus ullus asper aut
arduus erat, non armatus hostis formidulosus: virtus omnia
6 domuerat. Set gloriae maxumum certamen inter ipsos erat:
se quisque hostem ferire, murum adscendere, conspici dum
tale facinus faceret, properabat: eas divitias, eam bonam fa-
mam magnamque nobilitatem putabant: laudis avidi, pe-
cuniae liberales erant: gloriam ingentem, divitias honestas
7 volebant. Memorare possem quibus in locis maxumas ho-

stium copias populus Romanus parva manu fuderit, quas
urbis natura munitas pugnando ceperit, ni ea res longius
nos ab incepto traheret.

Set profecto fortuna in omni re dominatur: ea res 8
cunctas ex lubidine magis quam ex vero celebrat obscurat-
que. Atheniensium res gestae, sicut ego aestumo, satis am- 2
plae magnificaeque fuere, verum aliquanto minores tamen
quam fama feruntur. Set quia provenere ibi scriptorum 3
magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta
pro maxumis celebrantur. Ita eorum, qui fecere, virtus 4
tanta habetur, quantum eam verbis potuere extollere prae-
clara ingenia. At populo Romano numquam ea copia fuit, 5
quia prudentissumus quisque maxume negotiosus erat, in-
genium nemo sine corpore exercebat, optumus quisque fa-
cere quam dicere, sua ab aliis bene facta laudari quam ipse
aliorum narrare malebat.

Igitur domi militiaeque boni mores colebantur: con- 9
cordia maxuma, minuma avaritia erat: ius bonumque apud
eos non legibus magis quam natura valebat. Iurgia discor- 2
dias simultates cum hostibus exercebant, cives cum civibus
de virtute certabant: in subpliciis deorum magnifici, domi
parci, in amicos fideles erant. Duabus his artibus, audacia 3
in bello, ubi pax evenerat aequitate, seque remque publicam
curabant. Quarum rerum ego maxuma documenta haec ha- 4
beo, quod in bello saepius vindicatum est in eos, qui contra
inperium in hostem pugnaverant, quique tardius revocati
proelio excesserant, quam qui signa relinquere aut pulsi
loco cedere ausi erant, in pace vero, quod benificiis magis 5
quam metu inperium agitabant et accepta iniuria ignoscere
quam persequi malebant.

Set ubi labore atque iustitia res publica crevit, reges 10
magni bello domiti, nationes ferae et populi ingentes vi sub-
acti, Carthago, aemula inperi Romani, ab stirpe interiit,
cuncta maria terraeque patebant: saevire fortuna ac miscere
omnia coepit. Qui labores pericula, dubias atque asperas 2
res facile toleraverant, eis otium divitiae, optanda alias, oneri
miseriaeque fuere. Igitur primo pecuniae, deinde inperi 3
cupido crevit: ea quasi materies omnium malorum fuere.

4 Namque avaritia fidem probitatem ceterasque artis bonas
subvortit: pro his superbiam crudelitatem, deos neglegere
5 omnia venalia habere edocuit. Ambitio multos mortalis fal-
sos fieri subegit, aliud clausum in pectore, aliud in lingua
promptum habere, amicitias inimicitiasque non ex re set ex
commodo aestumare, magisque voltum quam ingenium bo-
6 num habere. Haec primo paulatim crescere, interdum vin-
dicari: post, ubi contagio quasi pestilentia invasit, civitas
inmutata, imperium ex iustissumo atque optumo crudele
11 intolerandumque factum. Set primo magis ambitio quam
avaritia animos hominum exercebat, quod tamen vitium pro-
2 pius virtutem erat. Nam gloriam honorem inperium bonus
et ignavos aeque sibi exoptant, set ille vera via nititur, huic
quia bonae artes desunt, dolis atque fallaciis contendit.
3 Avaritia pecuniae studium habet, quam nemo sapiens con-
cupivit: ea quasi venenis malis inbuta corpus animumque
virilem effeminat, semper infinita insatiabilis est, neque copia
4 neque inopia minuitur. Set postquam L. Sulla armis recepta
re publica bonis initiis malos eventus habuit, rapere omnes
trahere, domum alius alius agros cupere, neque modum
neque modestiam victores habere, foeda crudeliaque in civis
5 facinora facere. Huc accedebat, quod L. Sulla exercitum,
quem in Asia ductaverat, quo sibi fidum faceret, contra
morem maiorum luxuriose nimisque liberaliter habuerat,
loca amoena voluptaria facile in otio ferocis militum animos
6 molliverant. Ibi primum insuevit exercitus populi Romani
amare potare, signa tabulas pictas vasa caelata mirari, ea
privatim et publice rapere, delubra spoliare, sacra profa-
7 naque omnia polluere. Igitur ei milites postquam victoriam
8 adepti sunt, nihil relicui victis fecere. Quippe secundae res
sapientium animos fatigant: ne illi conruptis moribus vic-
12 toriae temperarint. Postquam divitiae honori esse coepere
et eas gloria inperium potentia sequebatur, hebescere vir-
tus, paupertas probro haberi, innocentia pro malivolentia
2 duci coepit. Igitur ex divitiis iuventutem luxuria atque ava-
ritia cum superbia invasere: rapere consumere, sua parvi
pendere aliena cupere: pudorem pudicitiam, divina atque
3 humana promiscua, nihil pensi neque moderati habere. Ope-

rae pretium est, cum domos atque villas cognoveris in ur-
bium modum exaedificatas, visere templa deorum, quae
nostri maiores, religiosissumi mortales, fecere. Verum illi 4
delubra deorum pietate, domos suas gloria decorabant,
neque victis quicquam praeter iniuriae licentiam eripiebant.
At hi contra ignavissumi homines per summum scelus om- 5
nia ea sociis adimere, quae fortissumi viri victores reli-
querant: proinde quasi iniuriam facere id demum esset in-
perio uti. Nam quid ea memorem, quae nisi eis qui videre 13
nemini credibilia sunt, a privatis conpluribus subversos mon-
tis, maria contracta esse. Quibus mihi videntur ludibrio 2
fuisse divitiae: quippe quas honeste habere licebat, abuti
per turpitudinem properabant. Set lubido stupri, ganeae 3
ceterique cultus non minor incesserat: viri muliebria pati,
mulieres pudicitiam in propatulo habere: vescendi caussa
terra marique omnia exquirere: dormire prius quam somni
cupido esset, non famem aut sitim, neque frigus neque
lassitudinem operiri, set ea omnia luxu antecapere. Haec 4
iuventutem, ubi familiares opes defecerant, ad facinora in-
cendebant: animus inbutus malis artibus haut facile lubi- 5
dinibus carebat; eo profusius omnibus modis quaestui atque
sumptui deditus erat.

In tanta tamque conrupta civitate Catilina, id quod factu 14
facillumum erat, omnium flagitiorum atque facinorum cir-
cum se tamquam stipatorum catervas habebat. Nam qui- 2
cumque inpudicus adulter ganeo manu ventre pene bona
patria laceraverat, quique alienum aes grande conflaverat
quo flagitium aut facinus redimeret, praeterea omnes undi- 3
que paricidae sacrilegi, convicti iudiciis aut pro factis iudi-
cium timentes, ad hoc quos manus atque lingua periurio
aut sanguine civili alebat, postremo omnes quos flagitium
egestas conscius animus exagitabat, ei Catilinae proxumi
familiaresque erant. Quod si quis etiam a culpa vacuus in 4
amicitiam eius inciderat, cotidiano usu atque inlecebris fa-
cile par similisque ceteris efficiebatur. Set maxume adules- 5
centium familiaritates adpetebat: eorum animi molles aetate
et fluxi dolis haut difficulter capiebantur. Nam ut cuiusque 6
studium ex aetate flagrabat, aliis scorta praebere, aliis canis

atque equos mercari, postremo neque sumptui neque mode-
stiae suae parcere, dum illos obnoxios fidosque sibi faceret.
7 Scio fuisse nonnullos qui ita existumarent, iuventutem, quae
domum Catilinae frequentabat, parum honeste pudicitiam
habuisse, set ex aliis rebus magis, quam quod cuiquam
15 id conpertum foret, haec fama valebat. Iam primum adu-
lescens Catilina multa nefanda stupra fecerat, cum virgine
nobili, cum sacerdote Vestae, alia huiusce modi contra ius
2 fasque. Postremo captus amore Aureliae Orestillae, cuius
praeter formam nihil umquam bonus laudavit, quod ea
nubere illi dubitabat timens privignum adultum aetate, pro
certo creditur necato filio vacuam domum scelestis nuptiis
3 fecisse. Quae quidem res mihi in primis videtur caussa
4 fuisse facinoris maturandi. Namque animus inpurus, deis
hominibusque infestus, neque vigiliis neque quietibus sedari
5 poterat; ita conscientia mentem excitam vastabat. Igitur co-
los ei exanguis, foedi oculi, citus modo modo tardus inces-
16 sus: prorsus in facie voltuque vecordia inerat. Set iuven-
tutem, quam, ut supra diximus, inlexerat, multis modis
2 mala facinora edocebat. Ex illis testis signatoresque falsos
commodare: fidem fortunas pericula vilia habere, post, ubi
eorum famam atque pudorem adtriverat, maiora alia in-
3 perabat: si caussa peccandi in praesens minus subpetebat,
nihilo minus insontis sicuti sontis circumvenire iugulare,
scilicet ne per otium torpescerent manus aut animus, gra-
4 tuito potius malus atque crudelis erat. Eis amicis sociisque
confisus Catilina, simul quod aes alienum per omnis terras
ingens erat, et quod plerique Sullani milites, largius suo
usi, rapinarum et victoriae veteris memores civile bellum
5 exoptabant, obprimundae rei publicae consilium cepit. In
Italia nullus exercitus, Gn. Pompeius in extremis terris bel-
lum gerebat, ipsi consulatum petenti magna spes, senatus
nihil sane intentus, tutae tranquillaeque res omnes, set ea
prorsus oportuna Catilinae.

17 Igitur circiter Kalendas Iunias L. Caesare [et] G. Fi-
gulo consulibus primo singulos adpellare: hortari alios, alios
temptare: opes suas, inparatam rem publicam, magna prae-
2 mia coniurationis docere. Ubi satis explorata sunt quae

voluit, in unum omnis convocat, quibus maxuma necessi-
tudo et plurumum audaciae inerat. Eo convenere senatorii 3
ordinis P. Lentulus Sura, P. Autronius, L. Cassius Longi-
nus, G. Cethegus, P. et Servius Sullae Servi filii, L. Var-
gunteius, Q. Annius, M. Porcius Laeca, L. Bestia, Q. Curius:
praeterea ex equestri ordine M. Fulvius Nobilior, L. Sta- 4
tilius, P. Gabinius Capito, G. Cornelius: ad hoc multi ex
coloniis et municipiis, domi nobiles. Erant praeterea con- 5
plures paulo occultius consili huiusce participes nobiles,
quos magis dominationis spes hortabatur quam inopia aut
alia necessitudo. Ceterum iuventus pleraque, set maxume 6
nobilium, Catilinae inceptis favebat: quibus in otio vel ma-
gnifice vel molliter vivere copia erat, incerta pro certis, bel-
lum quam pacem malebant. Fuere item ea tempestate qui 7
crederent M. Licinium Crassum non ignarum eius consili
fuisse: quia Gn. Pompeius, invisus ipsi, magnum exercitum
ductabat, cuiusvis opes voluisse contra illius potentiam cre-
scere, simul confisum, si coniuratio valuisset, facile apud
illos principem se fore.

Set antea item coniuravere pauci contra rem publi- 18
cam, in quibus Catilina fuit: de qua, quam verissume potero,
dicam. L. Tullo M' Lepido consulibus P. Autronius et P. 2
Sulla, designati consules, legibus ambitus interrogati poenas
dederant. Post paulo Catilina, pecuniarum repetundarum 3
reus, prohibitus erat consulatum petere [quod intra legi-
tumos dies profiteri nequiverit]. Erat eodem tempore *Ro-* 4
mae Gn. Piso, adulescens nobilis, summae audaciae, egens,
factiosus, quem ad perturbandam rem publicam inopia atque
mali mores stimulabant. Cum hoc Catilina et Autronius 5
circiter Nonas Decembris consilio conmunicato parabant in
Capitolio Kalendis Ianuariis L. Cottam et L. Torquatum con-
sules interficere, ipsi fascibus conreptis Pisonem cum exer-
citu ad obtinendas duas Hispanias mittere. ***** Ea re 6
cognita rursus in Nonas Februarias consilium caedis trans-
tulerant. Iam tum non consulibus modo, set plerisque 7
senatoribus pernitiem machinabantur. Quod ni Catilina ma- 8
turasset pro curia signum sociis dare, eo die post condi-
tam urbem Romam pessumum facinus patratum foret. Quia

nondum frequentes armati convenerant, ea res consilium
19 diremit. Postea Piso in citeriorem Hispaniam quaestor pro
praetore missus est, adnitente Crasso, quod eum infestum
2 inimicum Gn. Pompeio cognoverat. Neque tamen senatus
provinciam invitus dederat: quippe foedum hominem a re
publica procul esse volebat: simul quia boni conplures praesidium
in eo putabant, et iam tum potentia Pompei formi-
3 dulosa erat. Set is Piso in provincia ab equitibus Hispanis,
4 quos sine exercitu ductabat iter faciens, occisus est. Sunt
qui ita dicant, inperia eius iniusta superba crudelia bar-
5 baros nequivisse pati, alii autem equites illos, Gn. Pompei
veteres fidosque clientis, voluntate eius Pisonem adgressos:
numquam Hispanos praeterea tale facinus fecisse, set inperia
saeva multa antea perpessos. Nos eam rem in medio re-
6 linquemus. De superiore coniuratione satis dictum.

20 Catilina, ubi eos, quos paulo ante memoravi, convenisse
videt, tametsi cum singulis multa saepe egerat, tamen in
rem fore credens univorsos adpellare et cohortari, in ab-
ditam partem aedium secedit atque ibi omnibus arbitris
procul amotis orationem huiusce modi habuit:

2 „Ni virtus fidesque vostra spectata mihi forent, nequi-
quam oportuna res cecidisset: spes magna, dominatio in
manibus frustra fuissent: neque ego per ignaviam aut vana
3 ingenia incerta pro certis captarem. Set quia multis et
magnis tempestatibus vos cognovi fortis fidosque mihi, eo
animus ausus est maxumum atque pulcerrumum facinus in-
cipere, simul quia vobis eadem quae mihi bona malaque esse
4 intellexi. Nam idem velle atque idem nolle, ea demum firma
amicitia est.

5 Set ego quae mente agitavi, omnes iam antea divorsi
6 audistis. Ceterum mihi in dies magis animus adcenditur,
cum considero, quae condicio vitae futura sit, nisi nosmet
7 ipsi vindicamus in libertatem. Nam postquam res publica
in paucorum potentium ius atque dicionem concessit, sem-
per illis reges tetrarchae vectigales esse, populi nationes
stipendia pendere: ceteri omnes, strenui boni, nobiles atque
ignobiles, volgus fuimus sine gratia, sine auctoritate, eis
obno[illegible] si res publica valeret, formidini essemus.

Itaque omnis gratia potentia, honos divitiae apud illos sunt 8
aut ubi illi volunt: nobis reliquere pericula repulsas, iudicia
egestatem. Quae quo usque tandem patiemini, fortissumi 9
viri? nonne emori per virtutem praestat, quam vitam mise-
ram atque inhonestam, ubi alienae superbiae ludibrio fue-
ris, per dedecus amittere?

Verum enimvero, pro deum atque hominum fidem, vic- 10
toria in manu nobis est, viget aetas, animus valet: contra
illis annis atque divitiis omnia consenuerunt. Tantummodo
incepto opus est, cetera res expediet. Etenim quis mor- 11
talium, cui virile ingenium est, tolerare potest, illis divitias
superare, quas profundant in extruendo mari et montibus
coaequandis, nobis rem familiarem etiam ad necessaria
deesse? illos binas aut amplius domos continuare, nobis la-
rem familiarem nusquam ullum esse? Cum tabulas signa 12
toreumata emunt, nova diruunt alia aedificant, postremo
omnibus modis pecuniam trahunt vexant, tamen summa
lubidine divitias suas vincere nequeunt. At nobis est domi 13
inopia, foris aes alienum: mala res, spes multo asperior:
denique, quid relicui habemus praeter miseram animam?

Quin igitur expergiscimini. En illa, illa, quam saepe 14
optastis, libertas, praeterea divitiae decus gloria in oculis
sita sunt: fortuna omnia ea victoribus praemia posuit. Res 15
tempus, pericula egestas, belli spolia magnifica magis quam
oratio mea vos hortantur. Vel inperatore vel milite me 16
utemini: neque animus, neque corpus a vobis aberit. Haec 17
ipsa, ut spero, vobiscum una consul agam, nisi forte me
animus fallit, et vos servire magis quam inperare parati
estis."

Postquam accepere ea homines, quibus mala abunde 21
omnia erant, set neque res neque spes bona ulla, tametsi
illis quieta movere magna merces videbatur, tamen postu-
lavere plerique, ut proponeret, quae conditio belli foret,
quae praemia armis peterent, quid ubique opis aut spei ha-
berent. Tum Catilina polliceri tabulas novas, proscriptio- 2
nem locupletium, magistratus sacerdotia rapinas, alia om-
nia, quae bellum atque lubido victorum fert. Praeterea 3
esse in Hispania citeriore Pisonem, in Mauretania cum exer-

citu P. Sittium Nucerinum, consili sui participes: petere
consulatum G. Antonium, quem sibi conlegam fore speraret,
hominem et familiarem et omnibus necessitudinibus circum-
4 ventum: cum eo se consulem initium agundi facturum. Ad
hoc male dictis increpabat omnis bonos, suorum unum-
quemque nominans laudare: admonebat alium egestatis,
alium cupiditatis suae, conpluris periculi aut ignominiae,
5 multos victoriae Sullanae, quibus ea praedae fuerat. Post-
quam omnium animos alacris videt, cohortatus ut petitio-
22 nem suam curae haberent, conventum dimisit. Fuere ea
tempestate, qui dicerent Catilinam oratione habita cum ad
iusiurandum popularis sceleris sui adigeret, humani corpo-
2 ris sanguinem vino permixtum in pateris circumtulisse: inde
cum post execrationem omnes degustavissent, sicuti in sol-
lemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum,
atque eo ita fecisse, quo inter se fidi magis forent alius
3 alii tanti facinoris conscii. Nonnulli ficta et haec et multa
praeterea existumabant ab eis, qui Ciceronis invidiam, quae
postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum,
qui poenas dederant. Nobis ea res pro magnitudine pa-
rum conperta est.

23 Set in ea coniuratione fuit Q. Curius, natus haut ob-
scuro loco, flagitiis atque facinoribus copertus, quem cen-
2 sores senatu probri gratia moverant. Huic homini non minor
vanitas inerat quam audacia: neque reticere quae audierat,
neque suamet ipse scelera occultare, prorsus neque dicere
3 neque facere quicquam pensi habebat. Erat ei cum Fulvia,
muliere nobili, stupri vetus consuetudo: cui cum minus
gratus esset, quia inopia minus largiri poterat, repente glo-
rians maria montisque polliceri coepit, et minari interdum
ferro, ni sibi obnoxia foret, postremo ferocius agitare quam
4 solitus erat. At Fulvia, insolentiae Curi caussa cognita, tale
periculum rei publicae haut occultum habuit, set sublato
auctore de Catilinae coniuratione, quae quoque modo audie-
5 rat, conpluribus narravit. Ea res in primis studia hominum
adcendit ad consulatum mandandum M. Tullio Ciceroni.
6 Namque antea pleraque nobilitas invidia aestuabat, et quasi
p[illegible]tum credebant, si eum quamvis egregius homo

novos adeptus foret. Set ubi periculum advenit, invidia
atque superbia post fuere.

Igitur comitiis habitis consules declarantur M. Tullius 24
et G. Antonius. Quod factum primo popularis coniurationis 2
concusserat: neque tamen Catilinae furor minuebatur, set
in dies plura agitare: arma per Italiam locis oportunis pa-
rare, pecuniam sua aut amicorum fide sumptam mutuam
Faesulas ad Manlium quendam portare, qui postea prin-
ceps fuit belli faciundi. Ea tempestate plurumos cuiusque 3
generis homines adscivisse sibi dicitur, mulieres etiam ali-
quot, quae primo ingentis sumptus stupro corporis tole-
raverant, post ubi aetas tantum modo quaestui neque lu-
xuriae modum fecerat, aes alienum grande conflaverant.
Per eas se Catilina credebat posse servitia urbana sollici- 4
tare, urbem incendere, viros earum vel adiungere sibi vel
interficere.

Set in eis erat Sempronia, quae multa saepe virilis 25
audaciae facinora conmiserat. Haec mulier genere atque 2
forma, praeterea viro liberis satis fortunata fuit: litteris
Graecis et Latinis docta, psallere saltare elegantius quam
necesse est probae, multa alia, quae instrumenta luxuriae
sunt. Set ei cariora semper omnia quam decus atque pu- 3
dicitia fuit: pecuniae an famae minus parceret, haut facile
discerneres: lubidine sic adcensa, ut saepius peteret viros
quam peteretur. Set ea saepe antehac fidem prodiderat, 4
creditum abiuraverat, caedis conscia fuerat: luxuria atque
inopia praeceps abierat. Verum ingenium eius haut absur- 5
dum: posse versus facere, iocum movere, sermone uti vel
modesto vel molli vel procaci: prorsus multae facetiae mul-
tusque lepos inerat.

His rebus conparatis Catilina nihilo minus in proxumum 26
annum consulatum petebat, sperans, si designatus foret,
facile se ex voluntate Antonio usurum. Neque interea
quietus erat, set omnibus modis insidias parabat Ciceroni.
Neque illi tamen ad cavendum dolus aut astutiae deerant. 2
Namque a principio consulatus sui multa pollicendo per 3
Fulviam effecerat, ut Q. Curius, de quo paulo ante memo-
ravi, consilia Catilinae sibi proderet: ad hoc conlegam suum 4

Antonium pactione provinciae perpulerat, ne contra rem
publicam sentiret: circum se praesidia amicorum atque
5 clientium occulte habebat. Postquam dies comitiorum venit,
et Catilinae neque petitio neque insidiae quas [consulibus]
in campo fecerat prospere cessere, constituit bellum facere
et extrema omnia experiri, quoniam quae occulte tempta-
verat aspera foedaque evenerant.

27 Igitur G. Manlium Faesulas atque in eam partem Etru-
riae, Septimium quendam Camertem in agrum Picenum,
G. Iulium in Apuliam dimisit, praeterea alium alio, quem
2 ubique oportunum sibi fore credebat. Interea Romae multa
simul moliri: [consulibus] insidias tendere, parare incen-
dia, oportuna loca armatis hominibus obsidere: ipse cum
telo esse, item alios iubere, hortari uti semper intenti parati
essent: dies noctisque festinare vigilare, neque insomniis
3 neque labore fatigari. Postremo ubi multa agitanti nihil
procedit, rursus intempesta nocte coniurationis principes
4 convocat penes M. Porcium Laecam, ibique multa de ignavia
eorum questus docet se Manlium praemisisse ad eam mul-
titudinem, quam ad capiunda arma paraverat, item alios in
alia loca oportuna, qui initium belli facerent, seque ad
exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem obpressis-
28 set: eum suis consiliis multum obficere. Igitur perterritis
ac dubitantibus ceteris G. Cornelius eques Romanus ope-
ram suam pollicitus et cum eo L. Vargunteius senator
constituere ea nocte paulo post cum armatis hominibus
***** sicuti salutatum introire ad Ciceronem ac de in-
2 proviso domui suae inparatum confodere. Curius ubi in-
tellegit, quantum periculi consuli inpendeat, propere per
3 Fulviam Ciceroni dolum, qui parabatur, enuntiat. Ita illi
ianua prohibiti tantum facinus frustra susceperant.

4 Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare, egestate
simul ac dolore iniuriae novarum rerum cupidam, quod
Sullae dominatione agros bonaque omnia amiserat, prae-
terea latrones cuiusque generis, quorum in ea regione
magna copia erat, nonnullos ex Sullanis coloniis, quibus
lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil relicui fecerat.

29 Ea cum Ciceroni nuntiarentur, ancipiti malo permo-

tus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio longius
tueri poterat, neque exercitus Manli quantus aut quo con-
silio foret satis compertum habebat, rem ad senatum refert,
iam antea volgi rumoribus exagitatum. Itaque, quod ple- 2
rumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, darent
operam consules, ne quid res publica detrimenti caperet.
Ea potestas per senatum more Romano magistratui ma- 3
xuma permittitur, exercitum parare, bellum gerere, coer-
cere omnibus modis socios atque civis, domi militiaeque
inperium atque iudicium summum habere: aliter sine po-
puli iussu nullius earum rerum consuli ius est. Post pau- 30
cos dies L. Saenius senator in senatu litteras recitavit, quas
Faesulis adlatas sibi dicebat, in quibus scriptum erat, C.
Manlium arma cepisse cum magna multitudine ante diem
VI. Kalendas Novembris. Simul, id quod in tali re solet, 2
alii portenta atque prodigia nuntiabant, alii conventus fieri,
arma portari, Capuae atque in Apulia servile bellum moveri.
Igitur senati decreto Q. Marcius Rex Faesulas, Q. Metellus 3
Creticus in Apuliam circumque ea loca missi — ei utrique
ad urbem inperatores erant, inpediti ne triumpharent ca- 4
lumnia paucorum, quibus omnia honesta atque inhonesta
vendere mos erat —, set praetores Q. Pompeius Rufus Ca- 5
puam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum, eisque per-
missum, uti pro tempore atque periculo exercitum conpa-
rarent. Ad hoc, si quis indicavisset de coniuratione, quae 6
contra rem publicam facta erat, praemium servo libertatem
et sestertia centum, libero inpunitatem eius rei et sestertia
ducenta, itemque decrevere, uti gladiatoriae familiae Ca- 7
puam et in cetera municipia distribuerentur pro cuiusque
opibus, Romae per totam urbem vigiliae haberentur eisque
minores magistratus praeessent. Quibus rebus permota ci- 31
vitas atque inmutata urbis facies erat, ex summa laetitia
atque lascivia, quae diuturna quies pepererat, repente om-
nis tristitia invasit: festinare trepidare, neque loco neque
homini cuiquam satis credere, neque bellum gerere neque 2
pacem habere, suo quisque metu pericula metiri. Ad hoc 3
mulieres, quibus rei publicae magnitudine belli timor in-
solitus incesserat, adflictare sese, manus subplicis ad cae-

lum tendere, miserari parvos liberos, rogitare, omnia pa-
vere, superbia atque deliciis omissis sibi patriaeque diffidere.
4 At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat, ta-
metsi praesidia parabantur, et ipse lege Plautia interrogatus
5 erat ab L. Paulo. Postremo dissimulandi caussa vel sui ex-
purgandi, ubi iurgio lacessitus foret, in senatum venit.
6 Tum M. Tullius consul, sive praesentiam eius timens sive
ira conmotus, orationem habuit luculentam atque utilem rei
7 publicae, quam postea scriptam edidit. Set ubi ille adsedit,
Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso
voltu voce subplici postulare a patribus coepit, ne quid de
se temere crederent: ea familia ortum, ita se ab adulescen-
tia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet: ne exi-
stumarent, sibi, patricio homini, cuius ipsius atque maiorum
pluruma benificia in populum Romanum essent, perdita re
publica opus esse, cum eam servaret M. Tullius, inquilinus
8 [civis] urbis Romae. Ad hoc male dicta alia cum adderet,
9 obstrepere omnes, hostem atque paricidam vocare. Tum ille
furibundus 'quoniam quidem circumventus' inquit 'ab inimi-
cis praeceps agor, incendium meum ruina restinguam'.

32 Deinde se ex curia domum proripuit. Ibi multa ipse
secum volvens, quod neque insidiae consuli *** procede-
bant et ab incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, op-
tumum factu credens exercitum augere ac prius quam le-
giones scriberentur antecapere quae bello usui forent, nocte
2 intempesta cum paucis in Manliana castra profectus est. Set
Cethego atque Lentulo, ceterisque quorum cognoverat
promptam audaciam, mandat, quibus rebus possint, opes
factionis confirment, insidias consuli maturent, caedem in-
cendia aliaque belli facinora parent: sese propediem cum
magno exercitu ad urbem adcessurum.

33 Dum haec Romae geruntur, G. Manlius ex suo numero
legatos ad Marcium Regem mittit cum mandatis huiusce
2 modi: 'Deos hominesque testamur, inperator, nos arma ne-
que contra patriam cepisse, neque quo periculum aliis fa-
ceremus, set uti corpora nostra ab iniuria tuta forent, qui,
miseri egentes, violentia atque crudelitate feneratorum ple-
rique patria, set omnes fama atque fortunis expertes sumus:

neque nostrum cuiquam licuit more maiorum lege uti ne-
que amisso patrimonio liberum corpus habere: tanta saevitia
feneratorum atque praetoris fuit. Saepe maiores vostrum, 3
miseriti plebis Romanae, decretis suis inopiae eius opitu-
lati sunt, ac novissume memoria nostra propter magnitu-
dinem aeris alieni volentibus omnibus bonis argentum aere
solutum est: saepe ipsa plebes, aut dominandi studio per- 4
mota aut superbia magistratuum, armata a patribus secessit.
At nos non inperium neque divitias petimus, quarum rerum 5
caussa bella atque certamina omnia inter mortalis sunt, set
libertatem, quam nemo bonus nisi cum anima simul amisit.
Te atque senatum obtestamur, consulatis miseris civibus, 6
legis praesidium, quod iniquitas praetoris eripuit, restitua-
tis, neve nobis eam necessitudinem inponatis, ut quaeramus,
quonam modo maxume ulti sanguinem nostrum pereamus'.
Ad haec Q. Marcius respondet: si quid ab senatu petere ve- 34
lint, ab armis discedant, Romam subplices proficiscantur:
ea mansuetudine atque misericordia senatum populi Romani
semper fuisse, ut nemo umquam ab eo frustra auxilium
petiverit.

At Catilina ex itinere plerisque consularibus, praeterea
optumo cuique literas mittit: se falsis criminibus circum-
ventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit,
fortunae cedere, Massiliam in exilium proficisci, non quo
sibi tanti sceleris conscius esset, set uti res publica quieta
foret neve ex sua contentione seditio oriretur. Ab his longe 3
divorsas litteras Q. Catulus in senatu recitavit, quas sibi
nomine Catilinae redditas dicebat. Earum exemplum infra
scriptum est: 'L. Catilina Q. Catulo. Egregia tua fides re 35
cognita, grata mihi in magnis meis periculis, fiduciam con-
mendationi meae tribuit. Quam ob rem defensionem in 2
novo consilio non statui parare, satisfactionem ex nulla con-
scientia de culpa proponere decrevi, quam, me dius Fidius,
veram licet cognoscas. Iniuriis contumeliisque concitatus,
quod fructu laboris industriaeque meae privatus statum di- 3
gnitatis non obtinebam, publicam miserorum caussam pro
mea consuetudine suscepi, non quia aes alienum meis no-
minibus ex possessionibus solvere non possem, cum scilicet

alienis nominibus liberalitas Orestillae suis filiaeque copiis
persolveret; set quod non dignos homines honore honesta-
tos videbam meque falsa suspitione alienatum esse sentie-
4 bam. Hoc nomine satis honestas pro meo casu spes relicuae
5 dignitatis conservandae sum secutus. Plura cum scribere
6 vellem, nuntiatum est vim mihi parari. Nunc Orestillam
commendo tuaeque fidei trado: eam ab iniuria defendas, per
liberos tuos rogatus. Haveto.'
36 Set ipse paucos dies conmoratus apud G. Flaminium
Flammam in agro Arretino, dum vicinitatem antea sollicita-
tam armis exornat, cum fascibus atque aliis inperi insigni-
2 bus in castra ad Manlium contendit. Haec ubi Romae con-
perta sunt, senatus Catilinam et Manlium hostis iudicat, ce-
terae multitudini diem statuit, ante quam sine fraude liceret
ab armis discedere, praeter rerum capitalium condemnatis:
3 praeterea decernit, uti consules dilectum habeant, Antonius
cum exercitu Catilinam persequi maturet, Cicero urbi prae-
sidio sit.
4 Ea tempestate mihi inperium populi Romani multo ma-
xume miserabile visum est: cui cum ad occasum ab ortu
solis omnia domita armis parerent, domi otium atque divi-
tiae, quae prima mortales putant, adfluerent, fuere tamen
cives, qui seque remque publicam obstinatis animis perditum
5 irent. Namque duobus senati decretis ex tanta multitudine
neque praemio inductus coniurationem patefecerat neque ex
castris Catilinae quisquam omnium discesserat: tanta vis
morbi erat, quae uti tabes plerosque civium animos inva-
37 serat. Neque solum illis aliena mens erat, qui conscii con-
iurationis fuerant, set omnino cuncta plebes novarum rerum
studio Catilinae incepta probabat. Id adeo more suo vide-
3 batur facere. Nam semper in civitate, quibus opes nullae
sunt, bonis invident malos extollunt, vetera odere nova ex-
optant, odio suarum rerum mutari omnia student, turba
atque seditionibus sine cura aluntur, quoniam egestas facile
4 habetur sine damno. Set urbana plebes, ea vero praeceps
5 erat de multis caussis. Primum omnium, qui ubique probro
atque petulantia maxume praestabant, item alii per dedecora
patrimoniis amissis, postremo omnes quos flagitium aut faci-

nus domo expulerat, ei Romam sicut in sentinam confluxerant: deinde multi memores Sullanae victoriae, quod ex 6
gregariis militibus alios senatores videbant, alios ita divites ut regio victu atque cultu aetatem agerent, sibi quisque, si in armis foret, ex victoria talia sperabat: praeterea iuven- 7
tus, quae in agris manuum mercede inopiam toleraverat, privatis atque publicis largitionibus excita urbanum otium ingrato labori praetulerat. Eos atque alios omnis malum 8
publicum alebat: quo minus mirandum est homines egentis, malis moribus maxuma spe, rei publicae iuxta ac sibi consuluisse. Praeterea quorum victoria Sullae parentes pro- 9
scripti, bona erepta ius libertatis inminutum erat, haut sane alio animo belli eventum expectabant. Ad hoc quicumque 10
aliarum atque senatus partium erant, conturbari rem publicam quam minus valere ipsi malebant. Id adeo malum mul- 11
tos post annos in civitatem revorterat. Nam postquam Cn. 38
Pompeio [et] M. Crasso consulibus tribunicia potestas restituta est, homines adulescentes summam potestatem nancti, quibus aetas animusque ferox erat, coepere senatum criminando plebem exagitare, dein largiundo atque pollicitando magis incendere: ita ipsi clari potentesque fieri. Contra eos 2
summa ope nitebatur pleraque nobilitas senatus specie pro sua magnitudine. Namque, uti paucis verum absolvam, post 3
Sullae tempora quicumque rem publicam agitavere, honestis nominibus, alii sicuti populi iura defenderent, pars quo senatus auctoritas maxuma foret, bonum publicum simulantes pro sua quisque potentia certabant: neque illis modestia neque modus contentionis erat, utrique victoriam crudeliter exercebant. Set postquam Gn. Pompeius ad bellum maritu- 39
mum atque Mithridaticum missus est, plebis opes inminutae, paucorum potentia crevit. Ei magistratus provincias aliaque 2
omnia tenere: ipsi innoxii florentes sine metu aetatem agere, ceteros iudiciis terrere quo plebem in magistratu placidius tractarent. Set ubi primum dubiis rebus novandi spes oblata 3
est, vetus certamen animos eorum adrexit. Quod si primo 4
proelio Catilina superior aut aequa manu discessisset, profecto magna clades atque calamitas rem publicam obpressisset: neque illis, si victoriam adepti forent, diutius ea uti

licuisset, quin defessis et exanguibus qui plus posset inpe-
5 rium atque libertatem extorqueret. Fuere tamen extra con-
iurationem conplures, qui ad Catilinam initio profecti sunt.
In eis erat A. Fulvius, senatoris filius, quem retractum ex
6 itinere parens necari iussit. Eisdem temporibus Romae
Lentulus, sicuti Catilina praeceperat, quoscumque moribus
aut fortuna novis rebus idoneos credebat, aut ipse aut per
alios sollicitabat, neque solum civis, set cuiusque modi ge-
40 nus hominum, quod modo bello usui foret. Igitur P. Um-
breno cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum requirat
eosque, si possit, inpellat ad societatem belli, existumans
publice privatimque aere alieno obpressos, praeterea quod
natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consi-
2 lium adduci posse. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus
erat, plerisque principibus civitatium notus erat atque eos
noverat: itaque sine mora, ubi primum legatos in foro con-
spexit, percontatus pauca de statu civitatis et quasi dolens
eius casum requirere coepit, quem exitum tantis malis spe-
3 rarent. Postquam illos videt queri de avaritia magistratuum,
accusare senatum quod in eo auxili nihil esset, miseriis suis
remedium mortem expectare, 'at ego' inquit 'vobis, si modo
viri esse voltis, rationem ostendam, qua tanta ista mala
effugiatis.' Haec ubi dixit, Allobroges in maxumam spem
adducti Umbrenum orare, ut sui misereretur: nihil tam aspe-
rum neque tam difficile esse, quod non cupidissume facturi
5 essent, dum ea res civitatem aere alieno liberaret. Ille
eos in domum D. Bruti perducit, quod foro propingua erat
neque aliena consili propter Semproniam: nam tum Brutus
6 ab Roma aberat. Praeterea Gabinium accersit, quo maior
auctoritas sermoni inesset. Eo praesente coniurationem
aperit, nominat socios, praeterea multos cuiusque generis
innoxios, quo legatis animus amplior esset: deinde eos pol-
41 licitos operam suam domum dimittit. Set Allobroges diu
2 in incerto habuere, quidnam consili caperent. In altera
parte erat aes alienum studium belli magna merces in spe
victoriae, at in altera maiores opes tuta consilia pro incerta
3 spe certa praemia. Haec illis volventibus tandem vicit for-
4 tuna rei publicae. Itaque Q. Fabio Sangae, cuius patrocinio

civitas plurumum utebatur, rem omnem, uti cognoverant,
aperiunt. Cicero per Sangam consilio cognito legatis prae- 5
cipit, ut studium coniurationis vehementer simulent, ceteros
adeant, bene polliceantur, denique operam, uti eos quam
maxume manufestos habeant.

Eisdem fere temporibus in Gallia citeriore atque ulte- 42
riore, item in agro Piceno Bruttio Apulia motus erat. Nam- 2
que illi, quos ante Catilina dimiserat, inconsulte ac veluti
per dementiam cuncta simul agebant: nocturnis consiliis,
armorum atque telorum portationibus, festinando, agitando
omnia plus timoris quam periculi effecerant. Ex eo numero 3
conpluris Q. Metellus Celer praetor ex senatus consulto
caussa cognita in vincula coniecerat, item in ulteriore Gallia
G. Murena, qui ei provinciae legatus praeerat.

At Romae Lentulus cum ceteris, qui principes coniu- 43
rationis erant, paratis ut videbantur magnis copiis, consti-
tuerant, uti, cum Catilina in agrum Carsulanum cum exer-
citu venisset, L. Bestia tribunus plebei contione habita que-
reretur de actionibus Ciceronis bellique gravissumi invidiam
optumo consuli inponeret: eo signo proxuma nocte cetera
multitudo coniurationis suum quisque negotium exequere-
tur. Set ea divisa hoc modo dicebantur: Statilius et Gabinius 2
uti cum magna manu duodecim simul oportuna loca urbis
incenderent, quo tumultu facilior aditus ad consulem ce-
terosque quibus insidiae parabantur fieret: Cethegus Cice-
ronis ianuam obsideret eumque vi adgrederetur, alius autem
alium: set filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma
pars erat, parentis interficerent: simul caede et incendio
perculsis omnibus ad Catilinam erumperent. Inter haec pa- 3
rata atque decreta Cethegus semper querebatur de ignavia
sociorum: illos dubitando et dies prolatando magnas opor-
tunitates conrumpere: facto, non consulto in tali periculo
opus esse, seque, si pauci adiuvarent, languentibus aliis, in-
petum in curiam facturum. Natura ferox, vehemens, manu 4
promptus erat: maxumum bonum in celeritate putabat.

Set Allobroges ex praecepto Ciceronis per Gabinium 44
ceteros conveniunt: ab Lentulo Cethego Statilio, item Cassio
postulant ius iurandum, quod signatum ad civis perferant:

aliter haut facile eos ad tantum negotium inpelli posse.
2 Ceteri nihil suspicantes dant, Cassius semet eo brevi ventu-
rum pollicetur ac paulo ante legatos ex urbe proficiscitur.
3 Lentulus cum eis T. Volturcium quendam Crotoniensem
mittit, ut Allobroges prius quam domum pergerent cum Ca-
4 tilina data atque accepta fide societatem confirmarent. Ipse
Volturcio litteras ad Catilinam dat, quarum exemplum infra
scriptum est: 'Quis sim, ex eo quem ad te misi cognosces.
5 Fac cogites, in quanta calamitate sis, et memineris te vi-
rum esse: consideres quid tuae rationes postulent: auxilium
6 petas ab omnibus, etiam ab infimis'. Ad hoc mandata verbis
dat: 'cum ab senatu hostis iudicatus sit, quo consilio servitia
repudiet? in urbe parata esse quae iusserit: ne cunctetur
45 ipse propius adcedere'. His rebus ita actis, constituta nocte
qua proficiscerentur, Cicero per legatos cuncta edoctus L.
Valerio Flacco et G. Pomptino praetoribus inperat, ut in
ponte Mulvio per insidias Allobrogum comitatus deprehen-
dant: rem omnem aperit, cuius gratia mittebantur: cetera,
2 uti facto opus sit, ita agant permittit. Illi, homines milita-
res, sine tumultu praesidiis conlocatis sicuti praeceptum erat
3 occulte pontem obsidunt. Postquam ad id loci legati cum
Volturcio venere et simul utrimque clamor exortus est, Galli
4 cito cognito consilio sine mora praetoribus se tradunt. Vol-
turcius primo cohortatus ceteros gladio se a multitudine de-
fendit, deinde ubi a legatis desertus est, multa prius de sa-
lute sua Pomptinum obtestatus, quod ei notus erat, postremo
timidus ac vitae diffidens velut hostibus sese praetoribus
dedit.

46 Quibus rebus confectis omnia propere per nuntios con-
2 suli declarantur. At illum ingens cura atque laetitia simul
occupavere: nam laetabatur intellegens coniuratione pate-
facta civitatem periculis ereptam esse, porro autem anxius
erat dubitans in maxumo scelere tantis civibus deprehensis
quid facto opus esset: poenam illorum sibi oneri, inpuni-
3 tatem perdundae rei publicae fore credebat. Igitur confir-
mato animo vocari ad sese iubet Lentulum, Cethegum, Sta-
tilium, Gabinium, itemque quendam Caeparium Tarracinen-
sem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat.

Ceteri sine mora veniunt, Caeparius, paulo ante domo egres- 4
sus, cognito indicio ex urbe profugerat. Consul Lentulum
quod praetor erat ipse manu tenens perducit, relicuos cum
custodibus in aedem Concordiae venire iubet. Eo senatum 5
advocat, magnaque frequentia eius ordinis Volturcium cum
legatis introducit, Flaccum praetorem scrinium cum litteris,
quas a legatis acceperat, eodem adferre iubet. Volturcius 47
interrogatus de itinere, de litteris, postremo quid aut qua
de caussa consili habuisset, primo fingere alia, dissimulare
de coniuratione: post ubi fide publica dicere iussus est,
omnia uti gesta erant aperit, docetque se paucis ante diebus
a Gabinio et Caepario socium adscitum nihil amplius scire
quam legatos: tantum modo audire solitum ex Gabinio P.
Autronium, Servium Sullam, L. Vargunteium, multos prae-
terea in ea coniuratione esse. Eadem Galli fatentur ac 2
Lentulum dissimulantem coarguunt praeter litteras sermo-
nibus, quos ille habere solitus erat: ex libris Sibyllinis
regnum Romae tribus Corneliis portendi: Cinnam atque Sul-
lam antea, se tertium esse, cui fatum foret urbis potiri: prae-
terea ab incenso Capitolio illum esse vigesumum annum,
quem saepe ex prodigiis aruspices respondissent bello civili
cruentum fore. Igitur perlectis litteris, cum prius omnes 3
signa sua cognovissent, senatus decernit, uti abdicato ma-
gistratu Lentulus itemque ceteri in liberis custodiis habean-
tur. Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum aedilis 4
erat, Cethegus Q. Cornificio, Statilius G. Caesari, Gabinius
M. Crasso, Caeparius — nam is paulo ante ex fuga retractus
erat — Gn. Terentio senatori traduntur.

Interea plebes coniuratione patefacta, quae primo cu- 48
pida rerum novarum nimis bello favebat, mutata mente Ca-
tilinae consilia execrari, Ciceronem ad caelum tollere: vel-
uti ex servitute erepta gaudium atque laetitiam agitabat:
namque alia belli facinora praedae magis quam detrimento 2
fore, incendium vero crudele inmoderatum ac sibi maxume
calamitosum putabat, quippe cui omnes copiae in usu coti-
diano et cultu corporis erant.

Post eum diem quidam L. Tarquinius ad senatum ad- 3
ductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere

4 retractum aiebant. Is cum se diceret indicaturum de con-
iuratione si fides publica data esset, iussus a consule quae
sciret edicere, eadem fere quae Volturcius, de paratis in-
cendiis de caede bonorum de itinere hostium, senatum do-
cet: praeterea se missum a M. Crasso, qui Catilinae nuntia-
ret, ne eum Lentulus et Cethegus aliique ex coniuratione
deprehensi terrerent, eoque magis properaret ad urbem
adcedere, quo et ceterorum animos reficeret et illi facilius
5 e periculo eriperentur. Set ubi Tarquinius Crassum nomi-
navit, hominem nobilem maxumis divitiis summa potentia,
alii rem incredibilem rati, pars tametsi verum existuma-
bant, tamen quia in tali tempore tanta vis hominis magis
leniunda quam exagitanda videbatur, plerique Crasso ex
negotiis privatis obnoxii, conclamant indicem falsum esse,
6 deque ea re postulant uti referatur. Itaque consulente Ci-
cerone frequens senatus decernit: Tarquini indicium falsum
videri, eumque in vinculis retinendum, neque amplius po-
testatem faciundam, nisi de eo indicaret, cuius consilio tan-
7 tam rem esset mentitus. Erant eo tempore qui existumarent
indicium illud a P. Autronio machinatum, quo facilius ad-
pellato Crasso per societatem periculi relicuos illius poten-
8 tia tegeret: alii Tarquinium a Cicerone inmissum aiebant,
ne Crassus more suo suscepto malorum patrocinio rem pu-
9 blicam conturbaret: ipsum Crassum ego postea praedican-
tem audivi, tantam illam contumeliam sibi ab Cicerone in-
positam.

49 Set eisdem temporibus Q. Catulus et G. Piso neque pre-
cio neque gratia Ciceronem inpellere quivere, uti per Al-
lobroges aut per alium indicem G. Caesar falso nominaretur.
2 Nam uterque cum illo gravis inimicitias exercebant, Piso
obpugnatus in iudicio pecuniarum repetundarum propter
cuiusdam Transpadani subplicium iniustum, Catulus ex pe-
titione pontificatus odio incensus, quod extrema aetate, ma-
xumis honoribus usus, ab adulescentulo Caesare victus
3 discesserat. Res autem oportuna videbatur, quod is pri-
vatim egregia liberalitate, publice maxumis muneribus gran-
4 dem pecuniam debebat. Set ubi consulem ad tantum facinus
inpellere nequeunt, ipsi singulatim circumeundo atque

ementiundo, quae se ex Volturcio aut Allobrogibus audisse
dicerent, magnam illi invidiam conflaverant, usque adeo, ut
nonnulli equites Romani, qui praesidi caussa cum telis erant
circum aedem Concordiae, seu periculi magnitudine seu animi
mobilitate inpulsi, quo studium suum in rem publicam cla-
rius esset, egredienti ex senatu Caesari gladio minitarentur.

Dum haec in senatu aguntur et dum legatis Allobro- 50
gum et Tito Volturcio, conprobato eorum indicio, praemia
decernuntur, liberti et pauci ex clientibus Lentuli divorsis
itineribus opifices atque servitia in vicis ad eum eripiundum
sollicitabant, partim exquirebant duces multitudinum, qui
precio rem publicam vexare soliti erant, Cethegus autem 2
per nuntios familiam atque libertos suos, lectos et exerci-
tatos [in audaciam], orabat ut grege facto cum telis ad
sese inrumperent. Consul ubi ea parari cognovit, dispositis 3
praesidiis ut res atque tempus monebat, convocato senatu
refert, quid de eis fieri placeat, qui in custodiam traditi
erant. Set eos paulo ante frequens senatus iudicaverat con- 4
tra rem publicam fecisse. Tum D. Iunius Silanus, primus
sententiam rogatus quod eo tempore consul designatus erat,
de eis, qui in custodiis tenebantur, et praeterea de L. Cas-
sio, P. Furio, P. Umbreno, Q. Annio si deprehensi forent,
subplicium sumundum decreverat: isque postea, permotus
oratione G. Caesaris, pedibus in sententiam Tiberi Neronis
iturum se dixerat, qui de ea re praesidiis additis referun-
dum censuerat. Set Caesar, ubi ad eum ventum est roga- 5
tus sententiam a consule, huiusce modi verba locutus est:

'Omnis homines, patres conscripti, qui de rebus dubiis 51
consultant, ab odio amicitia, ira atque misericordia vacuos
esse decet. Haut facile animus verum providet, ubi illa ob- 2
ficiunt, neque quisquam omnium lubidini simul et usui pa-
ruit. Ubi intenderis ingenium, valet: si lubido possidet, ea 3
dominatur, animus nihil valet. Magna mihi copia est me- 4
morandi, patres conscripti, quae reges atque populi ira aut
misericordia inpulsi male consuluerint, set ea malo dicere,
quae maiores nostri contra lubidinem animi sui recte atque
ordine fecere. Bello Macedonico, quod cum rege Perse ges- 5
simus, Rhodiorum civitas magna atque magnifica, quae

populi Romani opibus creverat, infida et advorsa nobis fuit,
set postquam bello confecto de Rhodiis consultum est, ma-
iores nostri, ne quis divitiarum magis, quam iniuriae caussa
6 bellum inceptum diceret, inpunitos eos dimisere. Item bellis
Punicis omnibus, cum saepe Carthaginienses [et] in pace et
per inducias multa nefaria facinora fecissent, numquam ipsi
per occasionem talia fecere: magis quid se dignum foret,
quam quid in illos iure fieri posset quaerebant.

7 Hoc item vobis providendum est, patres conscripti, ne
plus apud vos valeat P. Lentuli et ceterorum scelus quam
vostra dignitas, neve magis irae vostrae quam famae con-
8 sulatis. Nam si digna poena pro factis eorum reperitur, no-
vom consilium adprobo: sin magnitudo sceleris omnium in-
genia exuperat, eis utendum censeo, quae legibus conparata
9 sunt. Plerique eorum, qui ante me sententias dixerunt,
conposite atque magnifice casum rei publicae miserati sunt:
quae belli saevitia esset, quae victis acciderent, enumera-
vere: rapi virgines pueros, divelli liberos a parentum con-
plexu, matres familiarum pati quae victoribus conlubuis-
sent, fana atque domos spoliari, caedem incendia fieri, post-
10 remo armis cadaveribus, cruore atque luctu omnia conpleri.
Set, per deos inmortalis, quo illa oratio pertinuit? An,
uti vos infestos coniurationi faceret? scilicet quem res tanta
11 et tam atrox non permovit, eum oratio adcendet. Non ita
est, neque cuiquam mortalium iniuriae suae parvae videntur:
multi eas gravius aequo habuere. Set alia aliis licentia est,
12 patres conscripti. Qui demissi in obscuro vitam habent, si
quid iracundia deliquere, pauci sciunt, fama atque fortuna
eorum pares sunt: qui magno inperio praediti in excelso
13 aetatem agunt, eorum facta cuncti mortales novere. Ita in
maxuma fortuna minuma licentia est: neque studere, ne-
14 que odisse, set minume irasci decet: quae apud alios ira-
cundia dicitur, ea in inperio superbia atque crudelitas ad-
15 pellatur. Equidem ego sic existumo, patres conscripti,
omnis cruciatus minores quam facinora illorum esse: set
plerique mortales postrema meminere, et in hominibus inpiis
sceleris eorum obliti de poena disserunt, si ea paulo seve-
rior fuit.

D. Silanum, virum fortem atque strenuum, certo scio 16
quae dixerit studio rei publicae dixisse, neque illum in tanta
re gratiam aut inimicitias exercere: eos mores eamque mo-
destiam viri cognovi: verum sententia eius mihi non crude- 17
lis — quid enim in talis homines crudele fieri potest? —
set aliena a re publica nostra videtur. Nam profecto aut 18
metus aut iniuria te subegit, Silane, consulem designatum,
genus poenae novom decernere. De timore supervacaneum 19
est disserere, cum praesertim diligentia clarissumi viri con-
sulis tanta praesidia in armis sint. De poena possum equi- 20
dem dicere, id quod res habet, in luctu atque miseriis mor-
tem aerumnarum requiem, non cruciatum esse, eam cuncta
mortalium mala dissolvere, ultra neque curae neque gaudio
locum esse. Set, per deos inmortalis, quamobrem in sen- 21
tentia non addidisti, uti prius in eos verberibus animadvor-
teretur? An quia lex Porcia vetat? At aliae leges item 22
condemnatis civibus non animam eripi, set exilium permitti
iubent. An quia gravius est verberari quam necari? Quid 23
autem acerbum, aut nimis grave est in homines tanti fa-
cinoris convictos? Sin quia levius est, qui convenit in mi- 24
nore negotio legem timere, cum eam in maiore neglegeris?

At enim quis reprehendet, quod in paricidas rei pu- 25
blicae decretum erit? Tempus, dies, fortuna, cuius lubido
gentibus moderatur. Illis merito accidet, quicquid evene- 26
rit: ceterum vos, patres conscripti, quid in alios statuatis
considerate. Omnia mala exempla ex rebus bonis orta sunt. 27
Scilicet ubi inperium ad ignaros aut minus bonos pervenit,
novom illud exemplum ab dignis et idoneis ad indignos et
non idoneos transfertur. Lacedaemonii devictis Atheniensi- 28
bus triginta viros inposuere, qui rem publicam eorum tra-
ctarent. Ei primo coepere pessumum quemque et omnibus 29
invisum indemnatum necare: ea populus laetari et merito
dicere fieri: post, ubi paulatim licentia crevit, iuxta bonos 30
et malos lubidinose interficere, ceteros metu terrere: ita ci- 31
vitas servitute obpressa stultae laetitiae gravis poenas dedit.
Nostra memoria victor Sulla, cum Damasippum et alios eius 32
modi, qui malo rei publicae creverant, iugulari iussit, quis
non factum eius laudabat? homines scelestos et factiosos,

qui seditionibus rem publicam exagitaverant, merito neca-
33 tos aiebant. Set ea res magnae initium cladis fuit. Nam
uti quisque domum aut villam, postremo vas aut vestimen-
tum alicuius concupiverat, dabat operam, ut is in proscrip-
34 torum numero esset. Ita illi, quibus Damasippi mors lae-
titiae fuerat, paulo post ipsi trahebantur, neque prius finis
35 iugulandi fuit quam Sulla omnis suos divitiis explevit. At-
que haec ego non in M. Tullio neque his temporibus ve-
reor: set in magna civitate multa et varia ingenia sunt.
36 Potest alio tempore, alio consule, cui item exercitus in manu
sit, falsum aliquid pro vero credi: ubi hoc exemplo per
senati decretum consul gladium eduxerit, quis illi finem
statuet, aut quis moderabitur?

37 Maiores nostri, patres conscripti, neque consili neque
audaciae umquam eguere, neque illis superbia obstabat, quo
minus aliena instituta, si modo proba erant, imitarentur.
38 Arma atque tela militaria ab Samnitibus, insignia magistra-
tuum ab Tuscis pleraque sumpserunt: postremo quod ubi-
que apud socios aut hostis idoneum videbatur, cum summo
studio domi exequebantur: imitari quam invidere bonis
39 malebant. Set eodem illo tempore [Graeciae morem imitati]
verberibus animadvortebant in civis, de condemnatis sum-
40 mum subplicium sumebant. Postquam res publica adolevit
et multitudine civium factiones valuere, circumveniri inno-
centes, alia huiusce modi fieri coepere, tum lex Porcia ali-
aeque leges paratae sunt, quibus legibus exilium damnatis
41 permissum est. Hanc ego caussam, patres conscripti, quo
minus novom consilium capiamus, in primis magnam puto.
42 Profecto virtus atque sapientia maior in illis fuit, qui ex
parvis opibus tantum inperium fecere, quam in nobis, qui
ea bene parta vix retinemus.

43 Placet igitur eos dimitti et augeri exercitum Catilinae?
Minume. Set ita censeo: publicandas eorum pecunias, ipsos
in vinculis habendos per municipia, quae maxume opibus
valent: ne quis de eis postea ad senatum referat, neve cum
populo agat: qui aliter fecerit, senatum existumare eum
contra rem publicam et salutem omnium facturum.'

52 Postquam Caesar dicendi finem fecit, ceteri verbo alius

alii varie adsentiebantur. At M. Porcius Cato, rogatus sen-
tentiam, huiusce modi orationem habuit:
'Longe alia mihi mens est, patres conscripti, cum res 2
atque pericula nostra considero, et cum sententias nonnul-
lorum ipse mecum reputo. Illi mihi disseruisse videntur 3
de poena eorum, qui patriae parentibus, aris atque focis
suis bellum paravere: res autem monet cavere ab illis ma-
gis quam quid in illos statuamus consultare. Nam cetera 4
maleficia tum persequare, ubi facta sunt: hoc, nisi provi-
deris ne accidat, ubi evenit, frustra iudicia inplores: capta
urbe nihil fit relicui victis. Set, per deos inmortalis, vos 5
ego adpello, qui semper domos villas, signa tabulas vostras
pluris quam rem publicam fecistis: si ista, cuiuscumque
modi sunt quae amplexamini, retinere, si voluptatibus vo-
stris otium praebere voltis, expergiscimini aliquando et ca-
pessite rem publicam. Non agitur de vectigalibus neque 6
de sociorum iniuriis: libertas et anima nostra in dubio est.
Saepenumero, patres conscripti, multa verba in hoc 7
ordine feci, saepe de luxuria atque avaritia nostrorum ci-
vium questus sum, multosque mortalis ea caussa advorsos
habeo: qui mihi atque animo meo nullius umquam delicti 8
gratiam fecissem, haut facile alterius lubidini male facta
condonabam. Set ea tametsi vos parvi pendebatis, tamen 9
res publica firma erat: opulentia neglegentiam tolerabat.
Nunc vero non id agitur, bonisne an malis moribus viva- 10
mus, neque quantum aut quam magnificum inperium populi
Romani sit, set haec cuiuscumque modi videntur, nostra
an nobiscum una hostium futura sint. Hic mihi quisquam 11
mansuetudinem et misericordiam nominat. Iam pridem
equidem nos vera vocabula rerum amisimus: quia bona
aliena largiri liberalitas, malarum rerum audacia fortitudo
vocatur, eo res publica in extremo sita est. Sint sane, 12
quoniam ita se mores habent, liberales ex sociorum fortunis,
sint misericordes in furibus aerari: ne illi sanguinem no-
strum largiantur et dum paucis sceleratis parcunt, bonos om-
nis perditum eant.
Bene et conposite G. Caesar paulo ante in hoc ordine 13
de vita et morte disseruit, credo falsa existumans ea, quae

de inferis memorantur, divorso itinere malos a bonis loca
14 taetra inculta, foeda atque formidulosa habere. Itaque cen-
suit pecunias eorum publicandas, ipsos per municipia in
custodiis habendos, videlicet timens, ne, si Romae sint, aut
a popularibus coniurationis aut a multitudine conducta per
15 vim eripiantur. Quasi vero mali atque scelesti tantum modo
in urbe et non per totam Italiam sint, aut non ibi plus possit
16 audacia, ubi ad defendundum opes minores sunt. Qua re
vanum equidem hoc consilium est, si periculum ex illis me-
tuit: sin in tanto omnium metu solus non timet, eo magis
17 refert me mihi atque vobis timere. Qua re cum de P. Len-
tulo ceterisque statuetis, pro certo habetote, vos simul de
18 exercitu Catilinae et de omnibus coniuratis decernere. Quanto
vos adtentius ea agetis, tanto illis animus infirmior erit: si
paululum modo vos languere viderint, iam omnes feroces
aderunt.

19 Nolite existumare maiores nostros armis rem publicam
20 ex parva magnam fecisse. Si ita esset, multo pulcerrumam
eam nos haberemus: quippe sociorum atque civium, prae-
terea armorum atque equorum maior copia nobis quam
21 illis est. Set alia fuere, quae illos magnos fecere, quae
nobis nulla sunt: domi industria, foris iustum inperium:
animus in consulendo liber, neque delicto neque lubidini
22 obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam,
publice egestatem privatim opulentiam: laudamus divitias,
sequimur inertiam: inter bonos et malos discrimen nullum,
23 omnia virtutis praemia ambitio possidet. Neque mirum: ubi
vos separatim sibi quisque consilium capitis, ubi domi vo-
luptatibus, hic pecuniae aut gratiae servitis, eo fit, ut inpetus
fiat in vacuam rem publicam.

24 Set ego haec omitto. Coniuravere nobilissumi cives pa-
triam incendere, Gallorum gentem infestissumam nomini
Romano ad bellum accersunt, dux hostium cum exercitu
25 supra caput est: vos cunctamini etiam nunc, quid intra moe-
26 nia adprehensis hostibus faciatis? Misereamini censeo —
deliquere homines adulescentuli per ambitionem — atque
27 etiam armatos dimittatis: ne ista vobis mansuetudo et mise-
28 ricordia, si illi arma ceperint, in miseriam convortet. Sci-

licet res ipsa aspera est, set vos non timetis eam. Immo
vero maxume: set inertia et mollitia animi alius alium ex-
pectantes cunctamini, videlicet deis inmortalibus confisi, qui
hanc rem publicam saepe in maxumis periculis servavere.
Non votis neque subpliciis muliebribus auxilia deorum pa- 29
rantur: vigilando, agendo, bene consulendo prospere omnia
cedunt: ubi socordiae te atque ignaviae tradideris, nequi-
quam deos inplores: irati infestique sunt. Apud maiores 30
nostros T. Manlius Torquatus bello Gallico filium suum, quod
is contra inperium in hostem pugnaverat, necari iussit, at-
que ille egregius adulescens inmoderatae fortitudinis morte
poenas dedit: vos de crudelissumis paricidis quid statuatis 31
cunctamini? Videlicet cetera vita eorum huic sceleri obstat.
Verum parcite dignitati Lentuli, si ipse pudicitiae, si fa- 32
mae suae, si deis atque hominibus umquam ullis pepercit:
ignoscite Cethegi adulescentiae, nisi iterum patriae bellum 33
fecit. Nam quid ego de Gabinio Statilio Caepario loquar? 34
quibus si quicquam umquam pensi fuisset, non ea consilia
de re publica habuissent. Postremo, patres conscripti, si 35
mehercules peccato locus esset, facile paterer vos ipsa re
corrigi, quoniam verba contemnitis: set undique circumve-
nti sumus. Catilina cum exercitu faucibus urguet, alii intra
moenia atque in sinu [urbis] sunt hostes, neque parari ne-
que consuli quicquam occulte potest: quo magis properan-
dum est.

Qua re ita censeo: cum nefario consilio sceleratorum 36
civium res publica in maxuma pericula venerit, eique in-
dicio T. Volturci et legatorum Allobrogum convicti confes-
sique sint, caedem incendia aliaque se foeda atque crudelia
facinora in civis patriamque paravisse, de confessis, sicuti
de manufestis rerum capitalium, more maiorum subplicium
sumundum.'

Postquam Cato adsedit, consulares omnes itemque se- 53
natus magna pars sententiam eius laudant, virtutem animi
ad caelum ferunt: alii alios increpantes timidos vocant, Cato
clarus atque magnus habetur: senati decretum fit sicut ille
censuerat.

Set mihi multa legenti, multa audienti, quae populus 2

Romanus domi militiaeque, mari atque terra praeclara fa-
cinora fecit, forte lubuit adtendere, quae res maxume tanta
3 negotia sustinuisset. Sciebam saepenumero parva manu cum
magnis legionibus hostium contendisse, cognoveram parvis
copiis bella gesta cum opulentis regibus, ad hoc saepe for-
tunae violentiam toleravisse, facundia Graecos gloria belli
4 Gallos ante Romanos fuisse. Ac mihi multa agitanti consta-
bat paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse,
eoque factum uti divitias paupertas, multitudinem paucitas
5 superaret. Set postquam luxu atque desidia civitas con-
rupta est, rursus res publica magnitudine sua inperatorum
atque magistratuum vitia sustentabat, ac, sicuti effeta *aetate*
parentum, multis tempestatibus haut sane quisquam Romae
6 virtute magnus fuit. Set memoria mea ingenti virtute, di-
vorsis moribus fuere viri duo, M. Cato et G. Caesar. Quos
quoniam res obtulerat, silentio praeterire non fuit consilium,
quin utriusque naturam et mores, quantum ingenio possem,
aperirem.

54 Igitur eis genus aetas eloquentia prope aequalia fuere,
2 magnitudo animi par, item gloria, set alia alii. Caesar be-
nificiis ac munificentia magnus habebatur, integritate vitae
Cato. Ille mansuetudine et misericordia clarus factus, huic
3 severitas dignitatem addiderat. Caesar dando sublevando
ignoscendo, Cato nihil largiundo gloriam adeptus est. In
altero miseris perfugium erat, in altero malis pernities: illius
4 facilitas, huius constantia laudabatur. Postremo Caesar in
animum induxerat laborare vigilare, negotiis amicorum in-
tentus sua neglegere, nihil denegare quod dono dignum
esset: sibi magnum inperium, exercitum, bellum novom
5 exoptabat, ubi virtus enitescere posset. At Catoni studium
modestiae, decoris, set maxume severitatis erat: non divitiis
cum divite neque factione cum factioso, set cum strenuo
virtute, cum modesto pudore, cum innocente abstinentia cer-
tabat: esse quam videri bonus malebat: ita, quo minus pe-
tebat gloriam, eo magis illa sequebatur.

55 Postquam, ut dixi, senatus in Catonis sententiam dis-
cessit, consul, optumum factu ratus noctem quae instabat
antecapere ne quid eo spatio novaretur, tresviros quae ad

subplicium postulabat parare iubet: ipse praesidiis dispositis 2
Lentulum in carcerem deducit: idem fit ceteris per prae-
tores. Est in carcere locus, quod Tullianum adpellatur, ubi 3
paululum descenderis ad laevam, circiter duodecim pedes
humi depressus. Eum muniunt undique parietes atque in- 4
super camera lapideis fornicibus iuncta, set incultu tene-
bris odore foeda atque terribilis eius facies est. In eum 5
locum postquam demissus est Lentulus, [vindices rerum
capitalium] quibus praeceptum erat laqueo gulam fregere.
Ita ille patricius ex gente clarissuma Corneliorum, qui con- 6
sulare inperium Romae habuerat, dignum moribus factis-
que suis exitium vitae invenit. De Cethego Statilio Gabinio
Caepario eodem modo subplicium sumptum est.

Dum ea Romae geruntur, Catilina ex omni copia, quam 56
et ipse adduxerat et Manlius habuerat, duas legiones insti-
tuit, cohortis pro numero militum conplet: deinde ut quis- 2
que voluntarius aut ex sociis in castra venerat aequaliter
distribuerat, ac brevi spatio legiones numero hominum ex-
pleverat, cum initio non amplius duobus milibus habuisset.
Set ex omni copia circiter pars quarta erat militaribus armis 3
instructa, ceteri ut quemque casus armaverat sparos aut
lanceas, alii praeacutas sudis portabant. Set postquam An- 4
tonius cum exercitu adventabat, Catilina per montis iter
facere, modo ad urbem modo in Galliam vorsus castra
movere, hostibus occasionem pugnandi non dare: sperabat
prope diem magnas copias sese habiturum, si Romae socii
incepta patravissent. Interea servitia repudiabat, cuius initio 5
ad eum magnae copiae concurrebant, opibus coniurationis
fretus, simul alienum suis rationibus existumans, videri
caussam civium cum servis fugitivis conmunicavisse. Set 57
postquam in castra nuntius pervenit Romae coniurationem
patefactam, de Lentulo et Cethego ceterisque quos supra
memoravi subplicium sumptum, plerique, quos ad bellum
spes rapinarum aut novarum rerum studium inlexerat, di-
labuntur, relicuos Catilina per montis asperos magnis itine-
ribus in agrum Pistoriensem abducit eo consilio, uti per
tramites occulte perfugeret in Galliam [Transalpinam]. At 2
Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno prae-

sidebat, ex difficultate rerum eadem illa existumans, quae
3 supra diximus, Catilinam agitare. Igitur ubi iter eius ex
perfugis cognovit, castra propere movit ac sub ipsis radi-
cibus montium consedit, qua illi descensus erat in Galliam
4 properanti. Neque tamen Antonius procul aberat, utpote qui
magno exercitu locis aequioribus expeditus *inpeditos* in fuga
5 sequeretur. Set Catilina postquam videt montibus atque co-
piis hostium sese clausum, in urbe res advorsas, neque fugae
neque praesidi ullam spem, optumum factu ratus in tali re
fortunam belli temptare statuit cum Antonio quam primum
confligere. Itaque contione advocata huiusce modi oratio-
nem habuit:
58 'Conpertum ego habeo, milites, verba virtutem non
addere, neque ex ignavo strenuum neque fortem ex timido
2 exercitum oratione inperatoris fieri. Quanta cuiusque animo
audacia natura aut moribus inest, tanta in bello patere solet:
quem neque gloria neque pericula excitant, nequiquam hor-
3 tere: timor animi auribus obficit. Set ego vos quo pauca
monerem advocavi, simul uti caussam mei consili aperirem.
4 Scitis equidem, milites, socordia atque ignavia Lentuli
quantam ipsi nobisque cladem adtulerit, quoque modo, dum
ex urbe praesidia obperior, in Galliam proficisci nequiverim.
5 Nunc vero quo [in] loco res nostrae sint, iuxta mecum
6 omnes intellegitis. Exercitus hostium duo, unus ab urbe,
alter a Gallia obstant: diutius in his locis esse, si maxume
animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egestas prohi-
7 8 bet: quocumque ire placet, ferro iter aperiundum est. Qua
propter vos moneo, uti forti atque parato animo sitis et cum
proelium inibitis memineritis vos divitias decus gloriam, prae-
terea libertatem atque patriam in dextris vostris portare.
9 Si vincimus, omnia nobis tuta erunt, conmeatus abunde,
municipia atque coloniae patebunt: sin metu cesserimus,
10 eadem illa advorsa fient: neque locus, neque amicus quis-
11 quam teget, quem arma non texerint. Praeterea, milites,
non eadem nobis et illis necessitudo inpendet: nos pro pa-
tria pro libertate pro vita certamus, illis supervacaneum est
pugnare pro potentia paucorum.
12 Quo audacius adgredimini, memores pristinae virtutis.

Licuit vobis cum summa turpitudine in exilio aetatem agere, 13
potuistis nonnulli Romae amissis bonis alienas opes expec-
tare: quia illa foeda atque intoleranda viris videbantur, haec 14
sequi decrevistis. Si haec relinquere voltis, audacia opus 15
est: nemo nisi victor pace bellum mutavit. Nam in fuga 16
salutem sperare, cum arma, quibus corpus tegitur, ab hosti-
bus avorteris, ea vero dementia est. Semper in proelio eis 17
maxumum est periculum qui maxume timent, audacia pro
muro habetur.

Cum vos considero, milites, et cum facta vostra 18
aestumo, magna me spes victoriae tenet. Animus aetas vir- 19
tus vostra me hortantur, praeterea necessitudo, quae etiam
timidos fortis facit. Nam multitudo hostium ne circumvenire 20
queat, prohibent angustiae loci. Quod si virtuti vostrae for- 21
tuna inviderit, cavete, inulti animam amittatis, neu capti
potius sicuti pecora trucidemini, quam virorum more pug-
nantes cruentam atque luctuosam victoriam hostibus relin-
quatis.'

Haec ubi dixit, paululum conmoratus signa canere iu- 59
bet atque instructos ordines in locum aecum deducit. Dein
remotis omnium equis, quo militibus exaequato periculo
animus amplior esset, ipse pedes exercitum pro loco atque
copiis instruit. Nam, uti planities erat inter sinistros montis 2
et ab dextra rupe aspera, octo cohortis in fronte constituit,
relicuarum signa in subsidio artius conlocat: ab eis centu- 3
riones omnis lectos et evocatos, praeterea ex gregariis mili-
tibus optumum quemque armatum in primam aciem subdu-
cit. G. Manlium in dextra, Faesulanum quendam in sinistra
parte curare iubet: ipse cum libertis et calonibus propter
aquilam adsistit, quam bello Cimbrico G. Marius in exercitu
habuisse dicebatur.

At ex altera parte G. Antonius, pedibus aeger, quod 4
proelio adesse nequibat, M. Petreio legato exercitum per-
mittit. Ille cohortis veteranas, quas tumulti caussa conscrip- 5
serat, in fronte, post eas ceterum exercitum in subsidiis locat:
ipse equo circumiens unumquemque nominans adpellat hor-
tatur rogat, ut meminerint se contra latrones inermis, pro
patria pro liberis, pro aris atque focis suis certare. Homo 6

militaris, quod amplius annos triginta tribunus aut praefec-
tus aut legatus aut praetor cum magna gloria in exercitu
fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat: ea
conmemorando militum animos adcendebat.

60 Set ubi omnibus rebus exploratis Petreius tuba signum
dat, cohortis paulatim incedere iubet, idem facit hostium
2 exercitus. Postquam eo ventum est, unde [a] ferentariis
proelium conmitti posset, maxumo clamore cum infestis sig-
3 nis concurrunt, pila omittunt, gladiis res geritur. Veterani,
pristinae virtutis memores, comminus acriter instare, illi
4 haut timidi resistunt: maxuma vi certatur. Interea Catilina
cum expeditis in prima acie vorsari, laborantibus succurrere,
integros pro sauciis accersere, omnia providere, multum
ipse pugnare, saepe hostem ferire: strenui militis et boni
5 inperatoris officia simul exequebatur. Petreius ubi videt
Catilinam, contra ac ratus erat, magna vi tendere, cohortem
praetoriam in medios hostis inducit eosque perturbatos atque
alios alibi resistentis interficit: deinde utrimque ex lateribus
6 ceteros adgreditur. Manlius et Faesulanus in primis pug-
7 nantes cadunt. Catilina postquam fusas copias seque cum
paucis relictum videt, memor generis atque pristinae suae
dignitatis, in confertissumos hostis incurrit ibique pugnans
confoditur.

61 Set confecto proelio tum vero cerneres, quanta audacia
2 quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinae. Nam fere
quem quisque vivus pugnando locum ceperat, eum amissa
3 anima corpore tegebat. Pauci autem, quos medios cohors
praetoria disiecerat, paulo divorsius *alis alibi stantes*, set
4 omnes tamen advorsis volneribus conciderant. Catilina vero
longe a suis inter hostium cadavera repertus est, paululum
etiam spirans ferociamque animi, quam habuerat vivus, in
5 voltu retinens. Postremo ex omni copia neque in proelio
6 neque in fuga quisquam civis ingenuus captus est: ita cuncti
7 suae hostiumque vitae iuxta pepercerant. Neque tamen ex-
ercitus populi Romani laetam aut incruentam victoriam adep-
tus erat: nam strenuissumus quisque aut occiderat in proe-
8 lio, aut graviter volneratus discesserat. Multi autem, qui
e castris visundi aut spoliandi gratia processerant, volventes

hostilia cadavera amicum alii, pars hospitem aut cognatum
reperiebant, fuere item qui inimicos suos cognoscerent. Ita 9
varie per omnem exercitum laetitia maeror, luctus atque
gaudia agitabantur.

GAI SALLVSTI CRISPI

LIBER

DE BELLO IVGVRTHINO.

Falso queritur de natura sua genus humanum, quod 1
inbecilla atque aevi brevis forte potius quam virtute regatur.
Nam contra reputando neque maius aliud neque praesta- 2
bilius invenias magisque naturae industriam hominum quam
vim aut tempus deesse. Set dux atque inperator vitae mor- 3
talium animus est: qui ubi ad gloriam virtutis via grassatur,
abunde pollens potensque et clarus est neque fortuna eget
— quippe probitatem industriam aliasque artis bonas neque
dare neque eripere cuiquam potest —: sin captus pravis 4
cupidinibus ad inertiam et voluptates corporis pessum datus
est, pernitiosa lubidine paulisper usus, ubi per socordiam
vires tempus ingenium diffluxere, naturae infirmitas accu-
satur: suam quisque culpam actores ad negotia transferunt.
Quod si hominibus bonarum rerum tanta cura esset, quanto 5
studio aliena ac nihil profutura multaque etiam periculosa
ac pernitiosa petunt, neque regerentur magis quam regerent
casus et eo magnitudinis procederent, ubi pro mortalibus
gloria aeterni fierent. Nam uti genus hominum conpositum 2
ex corpore et anima est, ita res cunctae studiaque omnia
nostra corporis alia, alia animi naturam secuntur. Igitur 2

praeclara facies, magnae divitiae, ad hoc vis corporis et
alia omnia huiusce modi brevi dilabuntur, at ingeni egregia
3 facinora sicuti anima inmortalia sunt. Postremo corporis
et fortunae bonorum ut initium sic finis est, omniaque orta
occidunt et aucta senescunt: animus, inconruptus aeternus,
rector humani generis agit atque habet cuncta neque ipse
4 habetur. Quo magis pravitas eorum admiranda est, qui de-
diti corporis gaudiis per luxum et ignaviam aetatem agunt,
ceterum ingenium, quo neque melius neque amplius aliud
in natura mortalium est, incultu atque socordia torpescere
sinunt, cum praesertim tam multae variaeque sint artes
animi, quibus summa claritudo paratur.

3 Verum ex eis magistratus et inperia, postremo omnis
cura rerum publicarum minume mihi hac tempestate cupi-
unda videntur, quoniam neque virtuti honos datur, neque
illi, quibus per fraudem fuit uti, eo magis honesti sunt.
2 Nam vi quidem regere patriam aut parentis, quamquam et
possis et delicta conrigas, tamen inportunum est, cum prae-
sertim omnes rerum mutationes caedem fugam aliaque ho-
3 stilia portendant, frustra autem niti neque aliud se fatigando
4 nisi odium quaerere extremae dementiae est: nisi forte quem
inhonesta et pernitiosa lubido tenet potentiae paucorum de-
cus atque libertatem suam gratificari.

4 Ceterum ex aliis negotiis, quae ingenio exercentur, in
2 primis magno usui est memoria rerum gestarum. Cuius de
virtute quia multi dixere, praetereundum puto, simul ne
per insolentiam quis existumet memet studium meum lau-
3 dando extollere. Atque ego credo fore qui, quia decrevi
procul a re publica aetatem agere, tanto tamque utili labori
meo nomen inertiae inponant, certe quibus maxuma indu-
stria videtur salutare plebem et conviviis gratiam quaerere.
4 Qui si reputaverint, et quibus ego temporibus magistratus
adeptus sum quales viri idem adsequi nequiverint, et postea
quae genera hominum in senatum pervenerint, profecto
existumabunt me magis merito quam ignavia iudicium animi
mei mutavisse maiusque commodum ex otio meo quam ex
5 aliorum negotiis rei publicae venturum. Nam saepe ego audivi
Q. Maxumum, P. Scipionem, praeterea civitatis nostrae prae-

claros viros solitos ita dicere: cum maiorum imagines in-
tuerentur, vehementissume sibi animum ad virtutem adcendi.
Scilicet non ceram illam neque figuram tantam vim in sese 6
habere, set memoria rerum gestarum eam flammam egregiis
viris in pectore crescere neque prius sedari quam virtus
eorum famam atque gloriam adaequarit. At contra quis 7
est omnium his moribus, quin divitiis et sumptibus, non pro-
bitate neque industria cum maioribus suis contendat? etiam
homines novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem
antevenire, furtim et per latrocinia potius quam bonis artibus
ad inperia et honores nituntur: proinde quasi praetura et 8
consulatus atque alia omnia huiusce modi per se ipsa clara
et magnifica sint, ac non perinde habeantur ut eorum qui
ea sustinent virtus est. Verum ego liberius altiusque pro- 9
cessi, dum me civitatis morum piget taedetque: nunc ad
inceptum redeo.

Bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum 5
Iugurtha, rege Numidarum, gessit, primum quia magnum
et atrox variaque victoria fuit, dehinc quia tunc primum 2
superbiae nobilitatis obviam itum est, quae contentio divina
et humana cuncta permiscuit eoque vecordiae processit, ut
studiis civilibus bellum atque vastitas Italiae finem faceret.
Set prius quam huiusce modi rei initium expediam, pauca 3
supra repetam, quo ad cognoscendum omnia inlustria magis
magisque in aperto sint.

Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium Han- 4
nibal post magnitudinem nominis Romani Italiae opes ma-
xume adtriverat, Masinissa, rex Numidarum, in amicitiam
receptus a P. Scipione cui postea Africano cognomen ex
virtute fuit, multa et praeclara rei militaris facinora fecerat,
ob quae victis Carthaginiensibus et capto Suface, cuius in
Africa magnum atque late inperium valuit, populus Roma-
nus quascumque urbis et agros manu ceperat regi dono
dedit. Igitur amicitia Masinissae bona atque honesta nobis 5
permansit: inperi vitaeque eius finis idem fuit.

Dein Micipsa filius regnum solus obtinuit Mastanabale
et Gulussa fratribus morbo absumptis. Is Adherbalem et
Hiempsalem ex sese genuit, Iugurthamque, filium Masta-

nabalis fratris, quem Masinissa, quod ortus ex concubina
erat, privatum dereliquerat, eodem cultu quo liberos suos
domi habuit.

6 Qui ubi primum adolevit, pollens viribus, decora facie,
set multo maxume ingenio validus, non se luxu neque in-
ertiae conrumpendum dedit, set, uti mos gentis illius est,
equitare iaculari cursu cum aequalibus certare, et cum omnis
gloria anteiret, omnibus tamen carus esse: ad hoc pleraque
tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus
aut in primis ferire: plurumum facere, minumum ipse de
2 se loqui. Quibus rebus Micipsa tametsi initio laetus fuerat
existumans virtutem Iugurthae regno suo gloriae fore, ta-
men postquam hominem adulescentem exacta sua aetate et
parvis liberis magis magisque crescere intellegit, vehemen-
ter eo negotio permotus multa cum animo suo volvebat.
3 Terrebat eum natura mortalium avida inperi et praeceps
ad explendam animi cupidinem, praeterea oportunitas suae
liberorumque aetatis, quae etiam mediocris viros spe praedae
transvorsos agit, ad hoc studia Numidarum in Iugurtham
adcensa: ex quibus, si talem virum dolis interfecisset, ne
7 qua seditio aut bellum oriretur anxius erat. Eis difficul-
tatibus circumventus ubi videt neque per vim neque insidiis
obprimi posse hominem tam acceptum popularibus, quod
erat Iugurtha manu promptus et adpetens gloriae militaris,
statuit eum obiectare periculis et eo modo fortunam tem-
ptare.

2 Igitur bello Numantino Micipsa cum populo Romano
equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans vel osten-
tando virtutem vel hostium saevitia facile eum occasurum,
3 praefecit Numidis quos in Hispaniam mittebat. Set ea res
4 longe aliter ac ratus erat evenit. Nam Iugurtha, ut erat
inpigro atque acri ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui
tum Romanis inperator erat, et morem hostium cognovit,
multo labore multaque cura, praeterea modestissume pa-
rendo et saepe obviam eundo periculis in tantam claritudi-
nem brevi pervenerat, ut nostris vehementer carus, Nu-
5 mantinis maxumo terrori esset. Ac sane, quod difficillu-
mum in primis est, et proelio strenuus erat et bonus con-

silio, quorum alterum ex providentia timorem, alterum ex
audacia temeritatem adferre plerumque solet. Igitur inpe- 6
rator omnis fere res asperas per Iugurtham agere, in ami-
cis habere, magis magisque eum in dies amplecti, quippe
cuius neque consilium neque inceptum ullum frustra erat.
Huc adcedebat munificentia animi et ingeni sollertia, quis 7
rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia coniunxerat.
Ea tempestate in exercitu nostro fuere conplures novi at- 8
que nobiles, quibus divitiae bono honestoque potiores erant,
factiosi domi, potentes apud socios, clari magis quam ho-
nesti, qui Iugurthae non mediocrem animum pollicitando
adcendebant, si Micipsa rex occidisset, fore uti solus inperio
Numidiae potiretur: in ipso maxumam virtutem, Romae
omnia vaenalia esse. Set postquam Numantia deleta P. Scipio 2
dimittere auxilia et ipse revorti domum decrevit, donatum
atque laudatum magnifice pro contione Iugurtham in prae-
torium abduxit ibique secreto monuit, ut potius publice
quam privatim amicitiam populi Romani coleret, neu qui-
bus largiri insuesceret: periculose a paucis emi quod mul-
torum esset: si permanere vellet in suis artibus, ultro illi
et gloriam et regnum venturum, sin properantius pergeret,
suamet ipsum pecunia praecipitem casurum. Sic locutus 9
cum litteris eum, quas Micipsae redderet, dimisit. Earum
sententia haec erat: 'Iugurthae tui bello Numantino longe 2
maxuma virtus fuit, quam rem tibi certo scio gaudio esse.
Nobis ob merita sua carus est: ut idem senatui populoque
Romano sit, summa ope nitemur. Tibi quidem pro nostra
amicitia gratulor. En habes virum dignum te atque avo suo
Masinissa.' Igitur rex, ubi ea, quae fama acceperat, ex 3
litteris inperatoris ita esse cognovit, cum virtute tum gratia
viri permotus flexit animum suum et Iugurtham benificiis
vincere adgressus est statimque eum adoptavit, et testa-
mento pariter cum filiis heredem instituit.

Set ipse paucos post annos morbo atque aetate confe- 4
ctus cum sibi finem vitae adesse intellegeret, coram amicis
et cognatis itemque Adherbale et Hiempsale filiis dicitur
huiusce modi verba cum Iugurtha habuisse:

'Parvom ego, Iugurtha, te, amisso patre sine spe sine 10

opibus, in [meum] regnum accepi, existumans non minus
me tibi quam liberos, si genuissem, ob benificia carum fore,
2 neque [ea] res falsum me habuit. Nam, ut alia magna et
egregia tua omittam, novissume rediens Numantia meque
regnumque meum gloria honoravisti tuaque virtute nobis
Romanos ex amicis amicissumos fecisti, in Hispania nomen
familiae renovatum est, postremo, quod difficillumum inter
3 mortalis est, gloria invidiam vicisti. Nunc, quoniam mihi
natura finem vitae facit, per hanc dexteram, per regni fidem
moneo obtestorque, uti hos, qui tibi genere propinqui, be-
nificio meo fratres sunt, caros habeas, neu malis alienos
4 adiungere quam sanguine coniunctos retinere. Non exerci-
tus neque thensauri praesidia regni sunt, verum amici, quos
neque armis cogere neque auro parare queas: officio et
5 fide pariuntur. Quis autem amicior, quam frater fratri? aut
6 quem alienum fidum invenies, si tuis hostis fueris? Equi-
dem ego vobis regnum trado, firmum si boni eritis, sin
mali inbecillum. Nam concordia parvae res crescunt, dis-
7 cordia maxumae dilabuntur. Ceterum ante hos te, Iugur-
tha, quia aetate et sapientia prior es, ne aliter quid eveniat
providere decet. Nam in omni certamine qui opulentior
est, etiamsi accipit iniuriam, tamen quia plus potest facere
8 videtur. Vos autem, Adherbal et Hiempsal, colite obser-
vate talem hunc virum, imitamini virtutem et enitimini, ne
ego meliores liberos sumpsisse videar quam genuisse.'
11 Ad ea Iugurtha, tametsi regem ficta locutum intelle-
gebat et ipse longe aliter animo agitabat, tamen pro tem-
2 pore benigne respondit. Micipsa paucis post diebus moritur.
Postquam illi more regio iusta magnifice fecerant, re-
guli in unum convenerunt, ut inter se de cunctis negotiis
3 disceptarent. Set Hiempsal, qui minumus ex illis erat, natura
ferox et iam antea ignobilitatem Iugurthae, quia materno
genere inpar erat, despiciens, dextra Adherbalem adsedit, ne
4 medius ex tribus, quod apud Numidas honori ducitur, Iu-
gurtha foret: dein tamen, ut aetati concederet fatigatus a
5 fratre, vix in partem alteram transductus est. Ibi cum multa
de administrando inperio dissererent, Iugurtha inter alias
res iacit oportere quinquenni consulta et decreta omnia re-

scindi: nam per ea tempora confectum annis Micipsam pa-
rum animo valuisse. Tum idem Hiempsal placere sibi re- 6
spondit: nam ipsum illum tribus proxumis annis [adopta-
tione] in regnum pervenisse. Quod verbum in pectus Iu- 7
gurthae altius quam quisquam ratus erat descendit. Itaque 8
ex eo tempore ira et metu anxius moliri parare atque ea
modo cum animo habere quibus Hiempsal per dolum cape-
retur. Quae ubi tardius procedunt neque lenitur animus
ferox, statuit quovis modo inceptum perficere.

Primo conventu, quem ab regulis factum supra me- 12
moravi, propter dissensionem placuerat dividi thensauros
finisque inperi singulis constitui. Itaque tempus ad utram- 2
que rem decernitur, set maturius ad pecuniam distribuen-
dam. Reguli interea in loca propinqua thensauris alius alio
concessere. Set Hiempsal in oppido Thirmida forte eius 3
domo utebatur, qui proxumus lictor Iugurthae carus accep-
tusque ei semper fuerat. Quem ille casu ministrum oblatum
promissis onerat inpellitque, uti tamquam sua visens do-
mum eat, portarum clavis adulterinas paret — nam verae
ad Hiempsalem referebantur —, ceterum, ubi res postu-
laret, se ipsum cum magna manu venturum. Numida man- 4
data brevi conficit atque, uti doctus erat, noctu Iugurthae
milites introducit. Qui postquam in aedis inrupere, divorsi 5
regem quaerere, dormientis alios alios occursantis interfi-
cere, scrutari loca abdita, clausa effringere, strepitu et tu-
multu omnia miscere: cum interim Hiempsal reperitur oc-
cultans se [in] tugurio mulieris ancillae, quo initio pavidus
et ignarus loci perfugerat. Numidae caput eius, uti iussi
erant, ad Iugurtham referunt.

Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam brevi 13
divolgatur: Adherbalem omnisque qui sub inperio Micipsae
fuerant metus invadit: in duas partis discedunt Numidae:
plures Adherbalem secuntur, set illum alterum bello melio-
res. Igitur Iugurtha quam maxumas potest copias armat, 2
urbis partim vi, alias voluntate inperio suo adiungit, omni
Numidiae inperare parat. Adherbal, tametsi Romam legatos 3
miserat, qui senatum docerent de caede fratris et fortunis
suis, tamen fretus multitudine militum parabat armis con-

4 tendere. Set ubi res ad certamen venit, victus ex proelio
5 profugit in provinciam ac deinde Romam contendit. Tum
Iugurtha patratis consiliis, postquam omni Numidia potie-
batur, in otio facinus suum cum animo reputans, timere
populum Romanum neque advorsus iram eius usquam nisi
6 in avaritia nobilitatis et pecunia sua spem habere. Itaque
paucis diebus cum auro et argento multo Romam legatos mit-
tit, quis praecipit, primum uti veteres amicos muneribus
expleant, deinde novos adquirant, postremo quaecumque
7 possint largiundo parare ne cunctentur. Set ubi Romam
legati venere et ex praecepto regis hospitibus aliisque, quo-
rum ea tempestate in senatu auctoritas pollebat, magna mu-
nera misere, tanta conmutatio incessit, ut ex maxuma invidia
8 in gratiam et favorem nobilitatis Iugurtha veniret. Quorum
pars spe, alii praemio inducti singulos ex senatu ambiundo
9 nitebantur, ne gravius in eum consuleretur. Igitur ubi le-
gati satis confidunt, die constituto senatus utrisque datur.
Tum Adherbalem hoc modo locutum accepimus:

14 'Patres conscripti, Micipsa pater meus moriens mihi
praecepit, uti regni Numidiae tantum modo procurationem
existumarem meam, ceterum ius et inperium eius penes vos
esse, simul eniterer domi militiaeque quam maxumo usui
esse populo Romano, vos mihi cognatorum, vos adfinium
loco ducerem: si ea fecissem, in vostra amicitia exercitus
2 divitias, munimenta regni, me habiturum. Quae cum prae-
cepta parentis mei agitarem, Iugurtha, homo omnium quos
terra sustinet sceleratissumus, contempto inperio vostro Ma-
sinissae me nepotem et iam ab stirpe socium atque amicum
populi Romani regno fortunisque omnibus expulit.

3 Atque ego, patres conscripti, quoniam eo miseriarum
venturus eram, vellem potius ob mea quam ob maiorum
meorum benificia possem a vobis auxilium petere, ac ma-
xume deberi mihi benificia a populo Romano, quibus non
egerem, secundum ea, si desideranda erant, uti debitis
4 uterer. Set quoniam parum tuta per se ipsa probitas est,
neque mihi in manu fuit Iugurtha qualis foret, ad vos con-
fugi, patres conscripti, quibus, quod mihi miserrumum est,
cogor prius oneri quam usui esse.

Ceteri reges aut bello victi in amicitiam a vobis recepti 5
sunt aut in suis dubiis rebus societatem vostram adpetive-
runt, familia nostra cum populo Romano bello Carthagi-
niensi [amicitiam] instituit, quo tempore magis fides eius
quam fortuna petunda erat. Quorum progeniem vos, patres 6
conscripti, nolite pati me, nepotem Masinissae, frustra a vobis
auxilium petere.

Si ad inpetrandum nihil caussae haberem praeter mi- 7
serandam fortunam, quod paulo ante rex genere fama atque
copiis potens, nunc deformatus aerumnis, inops alienas
opes expecto, tamen erat maiestatis populi Romani prohi-
bere iniuriam neque pati cuiusquam regnum per scelus cre-
scere. Verum ego eis finibus eiectus sum, quos maioribus 8
meis populus Romanus dedit, unde pater et avos meus una
vobiscum expulere Sufacem et Carthaginiensis. Vostra be-
nificia mihi erepta sunt, patres conscripti, vos in mea iniuria
despecti estis.

Eheu me miserum! Hucine, Micipsa pater, benificia 9
tua evasere, ut quem tu parem cum liberis [tuis] regnique
participem fecisti, is potissumum stirpis tuae extinctor sit?
Numquam ergo familia nostra quieta erit? semperne in san-
guine ferro fuga vorsabitur? Dum Carthaginienses incolu- 10
mes fuere, iure omnia saeva patiebamur: hostes ab latere,
vos amici procul: spes omnis in armis erat. Postquam illa
pestis ex Africa eiecta est, laeti pacem agitabamus, quippe
quis hostis nullus erat, nisi forte quem vos iussissetis. Ecce 11
autem ex inproviso Iugurtha, intoleranda audacia, scelere
atque superbia sese ecferens, fratre meo atque eodem pro-
pinquo suo interfecto primum regnum eius sceleris sui prae-
dam fecit, post ubi me eisdem dolis non quit capere, nihil
minus quam vim aut bellum expectantem in inperio vostro,
sicut videtis, extorrem patria domo, inopem et copertum
miseriis effecit, ut ubivis tutius quam in regno meo essem.
Ego sic existumabam, patres conscripti, uti praedicantem 12
audiveram patrem meum: qui vostram amicitiam diligenter
colerent, eos multum laboris suscipere, ceterum ex omni-
bus maxume tutos esse. Quod in familia nostra fuit, prae- 13

stitit, uti in omnibus bellis adesset vobis: nos uti per otium
tuti simus, in vostra manu est, patres conscripti.
14 Pater nos duos fratres reliquit: tertium Iugurtham be-
nificiis suis ratus est coniunctum nobis fore. Alter eorum
15 necatus est, alterius ipse ego manus inpias vix effugi. Quid
agam? aut quo potissumum infelix adcedam? Generis prae-
sidia omnia extincta sunt: pater, uti necesse erat, naturae
concessit: fratri, quem minume decuit, propincus per sce-
lus vitam eripuit: adfinis, amicos, propinquos ceteros meos
alium alia clades obpressit: capti ab Iugurtha pars in cru-
cem acti, pars bestiis obiecti sunt: pauci, quibus relicta
[est] anima, clausi in tenebris, cum maerore et luctu morte
graviorem vitam exigunt.
16 Si omnia, quae aut amisi aut ex necessariis advorsa
facta sunt, incolumia manerent, tamen, si quid ex inproviso
mali accidisset, vos inplorarem, patres conscripti, quibus
pro magnitudine inperi ius et iniurias omnis curae esse de-
17 cet. Nunc vero exul patria domo, solus atque omnium ho-
nestarum rerum egens, quo adcedam, aut quos adpellem?
nationesne aut reges, qui omnes familiae nostrae ob vo-
stram amicitiam infesti sunt? An quoquam mihi adire licet,
ubi non maiorum meorum hostilia monumenta pluruma sint,
aut quisquam nostri misereri potest, qui aliquando vobis
hostis fuit?
18 Postremo Masinissa nos ita instituit, patres conscripti,
ne quem coleremus nisi populum Romanum, ne societates
neu foedera nova acciperemus: abunde magna praesidia no-
bis in vostra amicitia fore: si huic inperio fortuna mutare-
19 tur, una occidendum nobis esse. Virtute ac deis volentibus
magni estis et opulenti, omnia secunda et oboedientia sunt:
quo facilius sociorum iniurias curare licet.
20 Tantum illud vereor, ne quos privata amicitia Iugur-
thae parum cognita transvorsos agat, quos ego audio ma-
xuma ope niti, ambire fatigare vos singulos, ne quid de
absente incognita caussa statuatis: fingere me verba et fu-
21 gam simulare, cui licuerit in regno manere. Quod utinam
illum, quoius inpio facinore in has miserias proiectus sum,
eadem haec simulantem videam, et aliquando aut apud vos

aut apud deos inmortalis rerum humanarum cura oriatur:
ne ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque praeclarus est,
omnibus malis excruciatus inpietatis in parentem nostrum,
fratris mei necis mearumque miseriarum gravis poenas
reddat.

Iamiam, frater animo meo carissume, quamquam tibi 22
inmaturo, et unde minume decuit, vita erepta est, tamen
laetandum magis quam dolendum puto casum tuum: non 23
enim regnum, set fugam exilium egestatem, set omnis has
quae me premunt aerumnas cum anima simul amisisti. At
ego infelix, in tanta mala praecipitatus ex patrio regno, re-
rum humanarum spectaculum praebeo, incertus quid agam,
tuasne iniurias persequar ipse auxili egens, an regno con-
sulam, cuius vitae necisque potestas ex opibus alienis pendet.
Utinam emori fortunis meis honestus exitus esset, neu iure 24
contemptus viderer, si defessus malis iniuriae concessissem.
Nunc neque vivere lubet neque mori licet sine dedecore.

Patres conscripti, per vos, per liberos atque parentis 25
vostros, per maiestatem populi Romani subvenite mihi mi-
sero, ite obviam iniuriae, nolite pati regnum Numidiae,
quod vostrum est, per scelus et sanguinem familiae nostrae
tabescere.'

Postquam rex finem loquendi fecit, legati Iugurthae, 15
largitione magis quam caussa freti, paucis respondent: Hiemp-
salem ob saevitiam suam ab Numidis interfectum: Adher-
balem ultro bellum inferentem, postquam superatus sit,
queri quod iniuriam facere nequivisset: Iugurtham ab se-
natu petere, ne se alium putarent, ac Numantiae cognitus
esset, neu verba inimici ante facta sua ponerent. Deinde 2
utrique curia egrediuntur. Senatus statim consulitur. Fau-
tores legatorum, praeterea [senatus] magna pars, gratia
depravata, Adherbalis dicta contemnere, Iugurthae virtutem
extollere laudibus: gratia voce, denique omnibus modis pro
alieno scelere et flagitio, sua quasi pro gloria, nitebantur.
At contra pauci, quibus bonum et aecum divitiis carius erat, 3
subveniundum Adherbali et Hiempsalis mortem severe vin-
dicandam censebant, set ex omnibus maxume M. Aemilius
Scaurus, homo nobilis, inpiger factiosus, avidus potentiae

honoris divitiarum, ceterum vitia sua callide occultans. Is
postquam vidit regis largitionem famòsam inpudentemque,
veritus, quod in tali re solet, ne polluta licentia invidiam
16 adcenderet, animum a consueta lubidine continuit. Vicit
tamen in senatu pars illa, quae vero precium aut gratiam
2 anteferebat. Decretum fit, uti decem legati regnum, quod
Micipsa obtinuerat, inter Iugurtham et Adherbalem divide-
rent. Cuius legationis princeps fuit L. Opimius, homo cla-
rus et tum in senatu potens, quia consul G. Graccho et
M. Fulvio Flacco interfectis acerrume victoriam nobilitatis
3 in plebem exercuerat. Eum Iugurtha tametsi Romae in
inimicis habuerat, tamen adcuratissime recepit: dando et
pollicendo multa perfecit, uti famae fide, postremo omnibus
suis rebus commodum regis anteferret. Relicuos legatos
4 eadem via adgressus, plerosque capit: paucis carior fides
5 quam pecunia fuit. In divisione, quae pars Numidiae Mau-
retaniam adtingit, agro virisque opulentior, Iugurthae tra-
ditur, illam alteram specie quam usu potiorem, quae por-
tuosior et aedificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.
17 Res postulare videtur Africae situm paucis exponere
et eas gentis, quibuscum nobis bellum aut amicitia fuit,
2 adtingere. Set quae loca et nationes ob calorem aut aspe-
ritatem, item solitudines minus frequentata sunt, de eis haut
facile conpertum narraverim, cetera quam paucissumis ab-
solvam.
3 In divisione orbis terrae plerique in parte tertia Afri-
cam posuere, pauci tantummodo Asiam èt Europam esse,
4 set Africam in Europa. Ea finis habet ab occidente fretum
nostri maris et Oceani, ab ortu solis declivem latitudinem,
5 quem locum Catabathmon incolae adpellant. Mare saevom
inportuosum: ager frugum fertilis, bonus pecori, arbore
6 infecundus: caelo terraque paenuria aquarum. Genus ho-
minum salubri corpore, velox, patiens laborum: plerosque
senectus dissolvit, nisi qui ferro aut bestiis interiere: nam
morbus haut saepe quemquam superat. Ad hoc malifici ge-
7 neris pluruma animalia. Set qui mortales initio Africam
habuerint, quique postea adcesserint, aut quo modo inter
se permixti sint, quamquam ab ea fama quae plerosque

obtinet divorsum est, tamen uti ex libris Punicis, qui regis
Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est utique rem
sese habere cultores eius terrae putant, quam paucissumis
dicam. Ceterum fides eius rei penes auctores erit.

Africam initio habuere Gaetuli et Libues, asperi incul- 18
tique, quis cibus erat caro ferina atque humi pabulum uti
pecoribus. Ei neque moribus neque lege aut inperio cuius- 2
quam regebantur: vagi palantes quas nox coegerat sedes
habebant. Set postquam in Hispania Hercules, sicuti Afri 3
putant, interiit, exercitus eius, conpositus ex variis genti-
bus, amisso duce ac passim multis sibi quisque inperium
petentibus brevi dilabitur. Ex eo numero Medi *et* Persae 4
et Armenii navibus in Africam transvecti proxumos nostro
mari locos occupavere, set Persae intra Oceanum magis, ei- 5
que alveos navium invorsos pro tuguriis habuere, quia ne-
que materia in agris neque ab Hispanis emundi aut mu-
tandi copia erat: mare magnum et ignara lingua conmercio
prohibebant. Ei paulatim per conubia Gaetulos secum 6
miscuere, et quia saepe temptantes agros alia, deinde alia 7
loca petiverant, semet ipsi nomadas adpellavere. Ceterum 8
adhuc aedificia Numidarum agrestium, quae mapalia illi vo-
cant, oblonga, incurvis lateribus tecta, quasi navium carinae
sunt. Medis autem et Armeniis adcessere Libues — nam 9
hi propius mare Africum agitabant, Gaetuli sub sole ma-
gis, haut procul ab ardoribus — eique mature oppida ha-
buere: nam freto divisi ab Hispania mutare res inter se in-
stituerant. Nomen eorum paulatim Libues conrupere, bar- 10
bara lingua Mauros pro Medis adpellantes. Set res Per- 11
sarum brevi adolevit: ac postea nomine Numidae, propter
multitudinem a parentibus digressi, possedere ea loca, quae
proxuma Carthagine Numidia adpellatur. Deinde utrique 12
alteris freti finitumos armis aut metu sub inperium suum
coegere, nomen gloriamque sibi addidere, magis ei, qui ad
nostrum mare processerant, quia Libues quam Gaetuli minus
bellicosi. Denique Africae pars inferior pleraque ab Numidis
possessa est, victi omnes in gentem nomenque inperantium
concessere.

Postea Phoenices, pars inperi cupidine, alii multitu- 19

dinis domi minuendae gratia sollicitata plebe et aliis nova-
rum rerum avidis, Hipponem Hadrumetum Leptim aliasque
urbis in ora marituma condidere, eaeque brevi multum auc-
2 tae pars originibus suis praesidio, aliae decori fuere. Nam
de Carthagine silere melius puto quam parum dicere, quo-
niam alio properare tempus monet.
3 Igitur ad Catabathmon, qui locus Aegyptum ab Africa
dividit, secundo mari prima Curene est, colonia Theraeon,
ac deinceps duae Syrtes, interque eas Leptis, deinde Phi-
laenon arae, quem locum Aegyptum vorsus finem inperi
4 habuere Carthaginienses, post aliae Punicae urbes. Cetera
loca usque ad Mauretaniam Numidae tenent: proxumi Hi-
5 spania Mauri sunt. Super Numidiam Gaetulos accepimus
6 partim in tuguriis, alios incultius vagos agitare, post eos
7 Aethiopas esse, dehinc loca exusta solis ardoribus. Igitur
bello Iugurthino pleraque ex Punicis oppida et finis Car-
thaginiensium, quos novissume habuerant, populus Romanus
per magistratus administrabat, Gaetulorum magna pars et
Numidae usque ad flumen Mulucham sub Iugurtha erant,
Mauris omnibus rex Bocchus inperitabat, praeter nomen
cetera ignarus populi Romani itemque nobis neque bello
8 neque pace antea cognitus. De Africa et eius incolis ad
necessitudinem rei satis dictum.

20 Postquam diviso regno legati Africa decessere et Iu-
gurtha contra timorem animi praemia sceleris adeptum sese
videt, certum esse ratus, quod ex amicis apud Numantiam
acceperat, omnia Romae venalia esse, simul et illorum pol-
licitationibus adcensus, quos paulo ante muneribus expleve-
2 rat, in regnum Adherbalis animum intendit. Ipse acer bel-
licosus, at is, quem petebat, quietus inbellis, placido ingenio,
3 oportunus iniuriae, metuens magis quam metuendus. Igitur
ex inproviso finis eius cum magna manu invadit, multos mor-
talis cum pecore atque alia praeda capit, aedificia incendit,
4 pleraque loca hostiliter cum equitatu adcedit, deinde cum
omni multitudine in regnum suum convortit, existumans
Adherbalem dolore permotum iniurias suas manu vindica-
5 turum eamque rem belli caussam fore. At ille, quod neque
se parem armis existumabat et amicitia populi Romani ma-

gis quam Numidis fretus erat, legatos ad Iugurtham de in-
iuriis questum misit: qui tametsi contumeliosa dicta retu-
lerunt, prius tamen omnia pati decrevit, quam bellum su-
mere, quia temptatum antea secus cesserat. Neque eo 6
magis cupido Iugurthae minuebatur, quippe qui totum eius
regnum animo iam invaserat. Itaque non, uti antea, cum 7
praedatoria manu, sed magno exercitu conparato bellum
gerere coepit et aperte totius Numidiae inperium petere.
Ceterum qua pergebat, urbis agros vastare, praedas agere: 8
suis animum, hostibus terrorem augere. Adherbal ubi in- 21
tellegit eo processum, uti regnum aut relinquendum esset
aut armis retinendum, necessario copias parat et Iugurthae
obvius procedit. Interim haut longe a mari prope Cirtam 2
oppidum utriusque exercitus consedit, et quia diei extre-
mum erat, proelium non inceptum. Set ubi plerumque
noctis processit, obscuro etiamtum lumine milites Iugurthini
signo dato castra hostium invadunt: semisomnos partim, alios
arma sumentis fugant funduntque: Adherbal cum paucis
equitibus Cirtam profugit, et ni multitudo togatorum fuis-
set, quae Numidas insequentis moenibus prohibuit, uno
die inter duos reges coeptum atque patratum bellum foret.
Igitur Iugurtha oppidum circumsedit, vineis turribusque et 3
machinis omnium generum expugnare adgreditur, maxume
festinans tempus legatorum antecapere, quos ante proelium
factum ab Adherbale Romam missos audiverat.

Set postquam senatus de bello eorum accepit, tres adu- 4
lescentes in Africam legantur, qui ambos reges adeant, se-
natus populique Romani verbis nuntient: velle et censere,
eos ab armis discedere: ita seque illisque dignum esse. Le- 22
gati in Africam maturantes veniunt, eo magis quod Romae,
dum proficisci parant, de proelio facto et obpugnatione Cir-
tae audiebatur: set is rumor clemens erat. Quorum Iugur- 2
tha accepta oratione respondit: sibi neque maius quicquam
neque carius auctoritate senati esse: ab adulescentia ita se
enisum, ut ab optumo quoque probaretur: virtute non ma-
litia P. Scipioni, summo viro, placuisse: ob easdem artis
ab Micipsa, non paenuria liberorum, in regnum adoptatum
esse: ceterum quo plura bene atque strenue fecisset, eo 3

4 animum suum iniuriam minus tolerare: Adherbalem dolis
vitae suae insidiatum: quod ubi conperisset, sceleri eius
obviam isse: populum Romanum neque recte neque pro
bono facturum, si ab iure gentium sese prohibuerit: postre-
mo de omnibus rebus legatos Romam brevi missurum.' Ita
5 utrique digrediuntur. Adherbalis adpellandi copia non fuit.
23 Iugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est neque
propter loci naturam Cirtam armis expugnare potest, vallo
atque fossa moenia circumdat, turris extruit easque praesi-
diis firmat, praeterea dies noctisque aut per vim aut dolis
temptare, defensoribus moenium praemia modo modo for-
midinem ostentare, suos hortando ad virtutem adrigere,
2 prorsus intentus cuncta parare. Adherbal ubi intellegit
omnis suas fortunas in extremo sitas, hostem infestum,
auxili spem nullam, paenuria rerum necessariarum bellum
trahi non posse, ex eis, qui una Cirtam profugerant, duos
maxume inpigros delegit: eos multa pollicendo ac mise-
rando casum suum confirmat, uti per hostium munitiones
24 noctu ad proxumum mare, dein Romam pergerent. Numi-
dae paucis diebus iussa efficiunt: litterae Adherbalis in se-
natu recitatae, quarum sententia haec fuit:

2 'Non mea culpa saepe ad vos oratum mitto, patres con-
scripti, set vis Iugurthae subigit, quem tanta lubido extin-
guendi me invasit, ut neque vos neque deos inmortalis in
3 animo habeat, sanguinem meum quam omnia malit. Itaque
quintum iam mensem socius et amicus populi Romani armis
obsessus teneor, neque mihi Micipsae patris [mei] benificia
neque vostra decreta auxiliantur: ferro an fame acrius ur-
4 guear incertum est. Plura de Iugurtha scribere dehortatur
me fortuna mea: et iam antea expertus sum parum fidei
5 miseris esse. Nisi tamen intellego illum supra quam ego
sum petere, neque simul amicitiam vostram et regnum meum
sperare. Utrum gravius existumet, nemini occultum est.
6 Nam initio occidit Hiempsalem, fratrem meum, deinde patrio
regno me expulit: quae sane fuerint nostrae iniuriae, nihil ad
7 vos. Verum nunc vostrum regnum armis tenet, me, quem
vos inperatorem Numidis posuistis, clausum obsidet: lega-
8 torum verba quanti fecerit pericula mea declarant. Quid

est relicum, nisi vis vostra, quo moveri possit? Nam ego 9
quidem vellem, et haec quae scripsi, et illa quae antea in
senatu questus sum, vana forent potius quam miseria mea
fidem verbis faceret. Set quoniam eo natus sum, ut Iu- 10
gurthae scelerum ostentui essem, non iam mortem neque
aerumnas, tantum modo inimici inperium et cruciatus cor-
poris deprecor. Regno Numidiae, quod vostrum est, uti
lubet, consulite: me manibus inpiis eripite, per maiestatem
inperi, per amicitiae fidem, si ulla apud vos memoria re-
manet avi mei Masinissae.'

His litteris recitatis fuere qui exercitum in Africam 25
mittendum censerent et quam primum Adherbali subve-
niundum, de Iugurtha interim uti consuleretur, quoniam
legatis non paruisset. Set ab eisdem illis regis fautoribus 2
summa ope enisum, ne tale decretum fieret. Ita bonum 3
publicum, ut in plerisque negotiis solet, privata gratia de-
victum. Legantur tamen in Africam maiores natu, nobiles, 4
amplis honoribus usi, in quis fuit M. Scaurus, de quo
supra memoravimus, consularis et tum senatus princeps.
Ei, quod res in invidia erat simul et ab Numidis obsecrati, 5
triduo navim ascendere, dein brevi Uticam adpulsi litteras
ad Iugurtham mittunt, quam ocissume ad provinciam ad-
cedat, seque ad eum ab senatu missos. Ille ubi accepit ho- 6
mines claros, quorum auctoritatem Romae pollere audiverat,
contra inceptum suum venisse, primo conmotus, metu atque
lubidine divorsus agitabatur: timebat iram senatus, ni pa- 7
ruisset legatis: porro animus cupidine caecus ad inceptum
scelus rapiebatur. Vicit tamen in avido ingenio pravom 8
consilium. Igitur exercitu circumdato summa vi Cirtam 9
inrumpere nititur, maxume sperans diducta manu hostium
aut vi aut dolis sese casum victoriae inventurum. Quod 10
ubi secus procedit, neque quod intenderat efficere potest ut
prius quam legatos conveniret Adherbalis potiretur, ne am-
plius morando Scaurum, quem plurumum metuebat, in-
cenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. Ac 11
tametsi senati verbis graves minae nuntiabantur, quod ab
obpugnatione non desisteret, multa tamen oratione con-
sumpta legati frustra discessere.

26 Ea postquam Cirtae audita sunt, Italici, quorum virtute
moenia defensabantur, confisi deditione facta propter mag-
nitudinem populi Romani inviolatos sese fore, Adherbali sua-
dent uti seque et oppidum Iugurthae tradat, tantum ab eo
2 vitam paciscatur: de ceteris senatui curae fore. At ille,
tametsi omnia potiora fide Iugurthae rebatur, tamen quia
penes eosdem, si advorsaretur, cogendi potestas erat, ita,
3 uti censuerant Italici, deditionem facit. Iugurtha in primis
Adherbalem excruciatum necat, deinde omnis puberes Nu-
midas atque negotiatores promiscue, uti quisque armatis
obvius fuerat, interficit.

27 Quod postquam Romae cognitum est et res in senatu
agitari coepta, eidem illi ministri regis interpellando ac saepe
gratia interdum iurgiis trahendo tempus atrocitatem facti
2 leniebant. Ac ni G. Memmius, tribunus plebei designatus,
vir acer et infestus potentiae nobilitatis, populum Romanum
edocuisset, id agi, ut per paucos factiosos Iugurthae scelus
condonaretur, profecto omnis invidia prolatandis consulta-
tionibus dilapsa foret: tanta vis gratiae atque pecuniae re-
3 gis erat. Set ubi senatus delicti conscientia populum timet,
lege Sempronia provinciae futuris consulibus Numidia atque
4 Italia decretae: consules declarati P. Scipio Nasica, L. Be-
stia Calpurnius: Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit:
5 deinde exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur, sti-
pendium aliaque, quae bello usui forent, decernuntur.

28 At Iugurtha contra spem nuntio accepto, quippe cui
Romae omnia vaenum ire in animo haeserat, filium et cum
eo duos familiaris ad senatum legatos mittit, eisque, uti illis
quos Hiempsale interfecto miserat, praecipit, omnis mortalis
2 pecunia adgrediantur. Qui postquam Romam adventabant,
senatus a Bestia consultus est, placeretne legatos Iugurthae
recipi moenibus: eique decrevere, nisi regnum ipsumque
deditum venissent, uti in diebus proxumis decem Italia de-
3 cederent. Consul Numidis ex senati decreto nuntiari iubet:
ita infectis rebus illi domum discedunt.

4 Interim Calpurnius parato exercitu legat sibi homines
nobilis factiosos, quorum auctoritate quae deliquisset mu-
nita fore sperabat: in quis fuit Scaurus, cuius de natura

et habitu supra memoravimus. Nam in consule nostro mul- 5
tae bonaeque artes animi et corporis erant, quas omnis ava-
ritia praepediebat: patiens laborum, acri ingenio, satis pro-
videns, belli haut ignarus, firmissumus contra pericula et
insidias. Set legiones per Italiam Regium, atque inde Si- 6
ciliam, porro ex Sicilia in Africam transvectae. Igitur Cal- 7
purnius initio paratis conmeatibus acriter Numidiam ingres-
sus est multosque mortalis et urbis aliquot pugnando cepit.
Set ubi Iugurtha per legatos pecunia temptare bellique, quod 29
administrabat, asperitatem ostendere coepit, animus aeger
avaritia facile convorsus est. Ceterum socius et administer 2
omnium consiliorum adsumitur Scaurus, qui tametsi a prin-
cipio plerisque ex factione eius conruptis acerrume regem
inpugnaverat, tamen magnitudine pecuniae a bono honesto-
que in pravom abstractus est. Set Iugurtha primo tantum 3
modo belli moram redimebat, existumans sese aliquid inte-
rim Romae pretio aut gratia effecturum: postea vero quam
participem negoti Scaurum accepit, in maxumam spem ad-
ductus recuperandae pacis, statuit cum eis de omnibus
pactionibus praesens agere. Ceterum interea fidei caussa 4
mittitur a consule Sextius quaestor in oppidum Iugurthae
Vaccam: cuius rei species erat acceptio frumenti, quod
Calpurnius palam legatis inperaverat, quoniam deditionis
mora induciae agitabantur. Igitur rex, uti constituerat, in 5
castra venit ac pauca praesenti consilio locutus de invidia
facti sui atque uti in deditionem acciperetur, relicua cum
Bestia et Scauro secreta transigit: dein postero die quasi
per saturam sententiis exquisitis in deditionem accipitur.
Set, uti pro consilio inperatum erat, elephanti triginta, pe- 6
cus atque equi multi cum parvo argenti pondere quaestori
traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus rogandos 7
proficiscitur. In Numidia et exercitu nostro pax agitabatur.

Postquam res in Africa gestas quoque modo actae fo- 30
rent fama divolgavit, Romae per omnis locos et conventus
de facto consulis agitari. Apud plebem gravis invidia, patres
solliciti erant: probarentne tantum flagitium an decretum
consulis subvorterent parum constabat. Ac maxume eos 2
potentia Scauri, quod is auctor et socius Bestiae ferebatur,

3 a vero bonoque inpediebat. At G. Memmius, cuius de liber-
tate ingeni et odio potentiae nobilitatis supra diximus, inter
dubitationem et moras senatus contionibus populum ad vin-
dicandum hortari, monere ne rem publicam, ne libertatem
suam desererent, multa superba et crudelia facinora nobi-
litatis ostendere: prorsus intentus omni modo plebis ani-
mum adcendebat.
4 Set quoniam ea tempestate Romae Memmi facundia
clara pollensque fuit, decere existumavi, unam ex tam mul-
tis orationem eius perscribere, ac potissumum ea dicam,
quae in contione post reditum Bestiae huiuscemodi verbis
disseruit:
31 'Multa me dehortantur a vobis, Quirites, ni studium
rei publicae omnia superet, opes factionis, vostra patientia,
ius nullum, ac maxume quod innocentiae plus periculi quam
2 honoris est. Nam illa quidem piget dicere, his annis quin-
decim quam ludibrio fueritis superbiae paucorum, quam
foede quamque inulti perierint vostri defensores, ut vobis
3 animus ab ignavia atque socordia conruptus sit, qui ne nunc
quidem obnoxiis inimicis exurgitis, atque etiam nunc timetis
4 eos, quibus decet terrori esse. Set quamquam haec talia
sunt, tamen obviam ire potentiae factionis animus subigit.
5 Certe ego libertatem, quae mihi a parente meo tradita est,
experiar: verum id frustra an ob rem faciam, in vostra
manu situm est, Quirites.
6 Neque ego vos hortor, quod saepe maiores vostri fecere,
uti contra iniurias armati eatis. Nihil vi, nihil secessione
opus est: necesse est suomet ipsi more praecipites eant.
7 Occiso Tiberio Graccho, quem regnum parare aiebant, in
plebem Romanam quaestiones habitae sunt: post G. Gracchi
et M. Fulvi caedem item vostri ordinis multi mortales in
carcere necati sunt: utriusque cladis non lex, verum lubido
8 eorum finem fecit. Set sane fuerit regni paratio plebi sua
restituere: quidquid sine sanguine civium ulcisci nequitur,
9 iure factum sit. Superioribus annis taciti indignabamini
aerarium expilari, reges et populos liberos paucis nobilibus
vectigal pendere, penes eosdem et summam gloriam et ma-
xumas divitias esse: tamen haec talia facinora inpune susce-

pisse parum habuere, itaque postremo leges maiestas vostra,
divina et humana omnia hostibus tradita sunt. Neque eos, 10
qui ea fecere, pudet aut paenitet, set incedunt per ora vostra
magnifici, sacerdotia et consulatus, pars triumphos suos
ostentantes: proinde quasi ea honori, non praedas habeant.
Servi aere parati iniusta inperia dominorum non perferunt: 11
vos, Quirites, in inperio nati, aequo animo servitutem tole-
ratis?

At qui sunt ei qui rem publicam occupavere? Homines 12
sceleratissumi, cruentis manibus, inmani avaritia, nocentis-
sumi et eidem superbissumi, quibus fides decus pietas post-
remo honesta atque inhonesta omnia quaestui sunt. Pars 13
eorum occidisse tribunos plebei, alii quaestiones iniustas,
plerique caedem in vos fecisse pro munimento habent. Ita 14
quam quisque pessume fecit, tam maxume tutus est: metum
ab scelere suo ad ignaviam vostram transtulere: quos omnis
eadem cupere, eadem odisse [eadem metuere] in unum
coegit. Set haec inter bonos amicitia, inter malos factio est. 15
Quod si tam vos curam libertatis haberetis, quam illi ad 16
dominationem adcensi sunt, profecto neque res publica,
sicuti nunc, vastaretur, et benificia vostra penes optumos,
non audacissumos forent. Maiores vostri parandi iuris et 17
maiestatis constituendae gratia bis per secessionem armati
Aventinum occupavere, vos pro libertate, quam ab illis ac-
cepistis, nonne summa ope nitemini? atque eo vehemen-
tius, quo maius dedecus est parta amittere, quam omnino
non paravisse.

Dicet aliquis: Quid igitur censes? Vindicandum in eos, 18
qui hosti prodidere rem publicam? Non manu neque vi,
quod magis vobis fecisse quam illis accidisse indignum est,
verum quaestionibus et indicio ipsius Iugurthae. Qui si 19
deditícius est, profecto iussis vostris oboediens erit, sin ea
contemnet, scilicet existumabitis, qualis illa pax aut deditio
sit, ex qua ad Iugurtham scelerum inpunitas, ad paucos
potentis maxumae divitiae, ad rem publicam damna atque
dedecora pervenerint. Nisi forte nondum etiam vos domi- 20
nationis eorum satietas tenet et illa quam haec tempora ma-
gis placent, cum regna provinciae, leges iura iudicia, bella

atque paces, postremo divina et humana omnia penes paucos
erant, vos autem, hoc est populus Romanus, invicti ab ho-
stibus, inperatores omnium gentium, satis habebatis animam
retinere: nam servitutem quidem quis vostrum recusare
audebat?

21 Atque ego, tametsi viro flagitiosissumum existumo in-
pune iniuriam accepisse, tamen vos hominibus sceleratissu-
mis ignoscere, quoniam cives sunt, aequo animo paterer, ni
22 misericordia in pernitiem casura esset. Nam et illis, quan-
tum inportunitatis habent, parum est inpune male fecisse,
nisi deinde faciundi licentia eripitur, et vobis aeterna sol-
licitudo remanebit, cum intellegetis aut serviundum esse
23 aut per manus libertatem retinendam. Nam fidei quidem aut
concordiae quae spes est? Dominari illi volunt, vos liberi
esse: facere illi iniurias, vos prohibere: postremo sociis vo-
24 stris veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur. Potestne
in tam divorsis mentibus pax aut amicitia esse?

25 Qua re moneo hortorque vos, ne tantum scelus inpu-
nitum amittatis. Non peculatus aerari factus est, neque per
vim sociis ereptae pecuniae, quae quamquam gravia sunt,
tamen consuetudine iam pro nihilo habentur: hosti acer-
rumo prodita senati auctoritas, proditum inperium vostrum
26 est: domi militiaeque res publica venalis fuit. Quae nisi
quaesita erunt, nisi vindicatum in noxios, quid erit relicum,
nisi ut illis, qui ea fecere, oboedientes vivamus? Nam inpune
quae lubet facere id est regem esse.

27 Neque ego vos, Quirites, hortor, ut malitis civis vostros
perperam quam recte fecisse, set ne ignoscendo malis bonos
28 perditum eatis. Ad hoc in re publica multo praestat benifici
inmemorem esse quam malifici: bonus tantum modo segnior
29 fit ubi neglegas, at malus inprobior. Ad hoc si iniuriae
non sint, haut saepe auxili egeas.'

32 Haec atque alia huiusce modi saepe dicundo Memmius
populo persuadet, uti L. Cassius, qui tum praetor erat, ad
Iugurtham mitteretur, eumque interposita fide publica Ro-
mam duceret, quo facilius indicio regis Scauri et reli-
cuorum, quos pecuniae captae accersebant, delicta pate-
fierent.

Dum haec Romae geruntur, qui in Numidia relicti a 2
Bestia exercitui praeerant secuti morem inperatoris sui plu-
ruma et flagitiosissuma facinora fecere: fuere qui auro con- 3
rupti elephantos Iugurthae traderent, alii perfugas vendere,
pars ex pacatis praedas agebant: tanta vis avaritiae in ani- 4
mos eorum veluti tabes invaserat.

At Cassius perlata rogatione a G. Memmio ac perculsa 5
omni nobilitate ad Iugurtham proficiscitur, eique timido et
ex conscientia diffidenti rebus suis persuadet, quoniam se
populo Romano dedisset, ne vim quam misericordiam eius
experiri mallet. Privatim praeterea fidem suam interponit,
quam ille non minoris quam publicam ducebat: talis ea 33
tempestate fama de Cassio erat. Igitur Iugurtha contra de-
cus regium cultu quam maxume miserabili cum Cassio Ro-
mam venit. Ac, tametsi in ipso magna vis animi erat, con- 2
firmatus ab omnibus, quorum potentia aut scelere cuncta
ea gesserat, quae supra diximus, G. Baebium tribunum ple-
bei magna mercede parat, cuius inpudentia contra ius et
iniurias omnis munitus foret. At G. Memmius advocata 3
contione, quamquam regi infesta plebes erat et pars in vin-
cula duci iubebat, pars, ni socios sceleris sui aperiret, more
maiorum de hoste subplicium sumi, dignitati quam irae ma-
gis consulens sedare motus et animos eorum mollire, post-
remo confirmare fidem publicam per sese inviolatam fore.
Post, ubi silentium coepit, producto Iugurtha verba facit, 4
Romae Numidiaeque facinora eius memorat, scelera in pa-
trem fratresque ostendit: quibus iuvantibus quibusque mi-
nistris ea egerit, quamquam intellegat populus Romanus,
tamen velle manufesta magis ex illo habere: si verum ape-
riat, in fide et clementia populi Romani magnam spem illi
sitam, sin reticeat, non sociis saluti fore, set se suasque
spes conrupturum. Deinde, ubi Memmius dicundi finem fe- 34
cit et Iugurtha respondere iussus est, G. Baebius tribunus
plebei, quem pecunia conruptum supra diximus, regem ta-
cere iubet, ac tametsi multitudo, quae in contione aderat,
vehementer adcensa terrebat eum clamore voltu, saepe in-
petu atque aliis omnibus quae ira fieri amat, vicit tamen
inpudentia. Ita populus ludibrio habitus ex contione disce- 2

dit: Iugurthae Bestiaeque et ceteris, quos illa quaestio exa-
gitabat, animi augescunt.

35 Erat ea tempestate Romae Numida quidam, nomine
Massiva, Gulussae filius, Masinissae nepos, qui, quia in dis-
sensione regum Iugurthae advorsus fuerat, dedita Cirta et
2 Adherbale interfecto profugus ex patria abierat. Huic Sp.
Albinus, qui proxumo anno post Bestiam cum Q. Minucio
Rufo consulatum gerebat, persuadet, quoniam ex stirpe
Masinissae sit Iugurthamque ob scelera invidia cum metu
3 urgueat, regnum Numidiae ab senatu petat. Avidus consul
belli gerundi movere quam senescere omnia malebat: ipsi
4 provincia Numidia, Minucio Macedonia evenerat. Quae
postquam Massiva agitare coepit neque Iugurthae in amicis
satis praesidi est, quod eorum alium conscientia, alium mala
fama et timor inpediebat, Bomilcari, proxumo ac maxume
fido sibi, inperat, precio, sicuti multa confecerat, insidiatores
Massivae paret, ac maxume occulte: sin id parum procedat,
5 quovis modo Numidam interficiat. Bomilcar mature regis
mandata exequitur et per homines talis negoti artifices iti-
nera egressusque eius, postremo loca atque tempora cuncta
6 explorat: deinde, ubi res postulabat, insidias tendit. Igitur
unus ex eo numero, qui ad caedem parati erant, paulo
inconsultius Massivam adgreditur: illum obtruncat, set ipse
deprehensus multis hortantibus et in primis Albino consule
7 indicium profitetur. Fit reus magis ex aequo bonoque quam
ex iure gentium Bomilcar, comes eius qui Romam fide pu-
8 blica venerat. At Iugurtha manufestus tanti sceleris, non
prius omisit contra verum niti, quam animum advortit su-
9 pra gratiam atque pecuniam suam invidiam facti esse. Igitur,
quamquam in priori actione ex amicis quinquaginta vades
dederat, regno magis quam vadibus consulens clam in Nu-
midiam Bomilcarem dimittit, veritus ne relicuos popularis
metus invaderet parendi sibi, si de illo subplicium sumptum
10 foret. Et ipse paucis diebus eodem profectus est, iussus a
senatu Italia decedere. Set postquam Roma egressus est,
fertur saepe eo tacitus respiciens postremo dixisse: 'O ur-
bem venalem et mature perituram, si emptorem invenerit.'

36 Interim Albinus renovato bello conmeatum stipendium

aliaque, quae militibus usui forent, maturat in Africam por-
tare: ac statim ipse profectus, uti ante comitia, quod tem-
pus haut longe aberat, armis aut deditione aut quovis modo
bellum conficeret. At contra Iugurtha trahere omnia et alias 2
deinde alias morae caussas facere, polliceri deditionem ac
deinde metum simulare, cedere instanti et paulo post ne sui
diffiderent instare: ita belli modo modo pacis mora consu-
lem ludificari. Ac fuere qui tum Albinum haut ignarum 3
consili regis existumarent neque ex tanta properantia tam
facile tractum bellum socordia magis quam dolo crederent.
Set postquam dilapso tempore comitiorum dies adventabat,
Albinus Aulo fratre in castris pro praetore relicto Romam
decessit.

Ea tempestate Romae seditionibus tribuniciis atrociter 37
res publica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius, tribuni 2
plebei, resistentibus conlegis continuare magistratum nite-
bantur, quae dissensio totius anni comitia inpediebat. Ea 3
mora in spem adductus Aulus, quem pro praetore in castris
relictum supra diximus, aut conficiundi belli aut terrore
exercitus ab rege pecuniae capiundae, milites mense Ianua-
rio ex hibernis in expeditionem evocat, magnisque itineribus
hieme aspera pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis then-
sauri erant. Quod quamquam et saevitia temporis et opor- 4
tunitate loci neque capi neque obsideri poterat — nam cir-
cum murum, situm in praerupti montis extremo, planities
limosa hiemantibus aquis paludem fecerat —, tamen aut
simulandi gratia quo regi formidinem adderet, aut cupidine
caecus ob thensauros oppidi potiundi, vineas agere aggerem
iacere aliaque quae incepto usui forent properare. At Iugur- 38
tha cognita vanitate atque inperitia legati subdolus eius au-
gere amentiam, missitare subplicantis legatos, ipse quasi
vitabundus per saltuosa loca et tramites exercitum ductare.
Denique Aulum spe pactionis perpulit uti relicto Suthule in 2
abditas regiones sese veluti cedentem insequeretur [ita de-
licta occultiora fuere]. Interea per homines callidos diu 3
noctuque exercitum temptabat, centuriones, ducesque tur-
marum partim uti transfugerent conrumpere, alii signo dato
locum uti desererent. Quae postquam ex sententia instruit, 4

intempesta nocte de inproviso multitudine Numidarum Auli
5 castra circumvenit. Milites Romani, perculsi tumultu in-
solito, arma capere alii, alii se abdere, pars territos con-
firmare, trepidare omnibus locis: vis magna hostium, cae-
lum nocte atque nubibus obscuratum, periculum anceps:
6 postremo fugere an manere tutius foret in incerto erat. Set
ex eo numero, quos paulo ante conruptos diximus, cohors
una Ligurum cum duabus turmis Thracum et paucis grega-
riis militibus transiere ad regem, et centurio primi pili ter-
tiae legionis per munitionem, quam uti defenderet accepe-
rat, locum hostibus introeundi dedit, eaque Numidae cuncti
7 inrupere. Nostri foeda fuga, plerique abiectis armis, pro-
8 xumum collem occupavere. Nox atque praeda castrorum
9 hostis, quo minus victoria uterentur, remorata sunt. Deinde
Iugurtha postero die cum Aulo in conloquio verba facit:
tametsi ipsum cum exercitu fame et ferro clausum teneret,
tamen se memorem humanarum rerum, si secum foedus
faceret, incolumis omnis sub iugum missurum: praeterea
10 uti diebus decem Numidia decederet. Quae quamquam
gravia et flagiti plena erant, tamen, quia mortis metum
intuebantur, sicuti regi lubuerat, pax convenit.

39 Set ubi ea Romae conperta sunt, metus atque maeror
civitatem invasere. Pars dolere pro gloria inperi, pars in-
solita rerum bellicarum timere libertati: Aulo omnes in-
festi, ac maxume qui bello saepe praeclari fuerant, quod
armatus dedecore potius quam manu salutem quaesiverat.
2 Ob ea consul Albinus ex delicto fratris invidiam ac deinde
periculum timens senatum de foedere consulebat, et tamen
interim exercitui subplementum scribere, ab sociis et no-
mine Latino auxilia accersere, denique omnibus modis fes-
3 tinare. Senatus ita uti par fuerat decernit suo atque populi
4 iniussu nullum potuisse foedus fieri. Consul inpeditus a
tribunis plebei ne quas paraverat copias secum portaret,
paucis diebus in Africam proficiscitur: nam omnis exer-
citus, uti convenerat Numidia deductus, in provincia hie-
5 mabat. Postquam eo venit, quamquam persequi Iugurtham
et mederi fraternae invidiae animo ardebat, cognitis mi-
litibus, quos praeter fugam soluto inperio licentia atque

lascivia conruperat, ex copia rerum statuit sibi nihil agi-
tandum.

Interim Romae G. Mamilius Limetanus tribunus plebei 40
rogationem ad populum promulgat, uti quaereretur in eos,
quorum consilio Iugurtha senati decreta neglegisset, quique
ab eo in legationibus aut inperiis pecunias accepissent, qui
elephantos quique perfugas tradidissent, item qui de pace
aut bello cum hostibus pactiones fecissent. Huic rogationi 2
partim conscii sibi, alii ex partium invidia pericula metuen-
tes, quoniam aperte resistere non poterant quin illa et alia
talia placere sibi faterentur, occulte per amicos ac maxume
per homines nominis Latini et socios Italicos inpedimenta
parabant. Set plebes incredibile memoratu est quam in- 3
tenta fuerit quantaque vi rogationem iusserit, magis odio
nobilitatis cui mala illa parabantur, quam cura rei publi-
cae: tanta lubido in partibus erat. Igitur ceteris metu per- 4
culsis M. Scaurus, quem legatum Bestiae fuisse supra do-
cuimus, inter laetitiam plebis et suorum fugam, trepida etiam-
tum civitate, cum ex Mamilia rogatione tres quaesitores
rogarentur, effecerat, uti ipse in eo numero crearetur.
Set quaestio exercita aspere violenterque ex rumore et lu- 5
bidine plebis: ut saepe nobilitatem, sic ea tempestate ple-
bem ex secundis rebus insolentia ceperat.

Ceterum mos partium [popularium] et [senatus] fac- 41
tionum ac deinde omnium malarum artium paucis ante an-
nis Romae ortus est otio atque abundantia earum rerum,
quae prima mortales ducunt. Nam ante Carthaginem dele- 2
tam populus et senatus Romanus placide modesteque inter
se rem publicam tractabant, neque gloriae neque dominatio-
nis certamen inter civis erat: metus hostilis in bonis artibus
civitatem retinebat. Set ubi illa formido mentibus decessit, 3
scilicet ea quae res secundae amant, lascivia atque super-
bia incessere. Ita quod in advorsis rebus optaverant otium, 4
postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit. Namque 5
coepere nobilitas dignitatem, populus libertatem in lubidi-
nem vortere, sibi quisque ducere trahere rapere. Ita omnia
in duas partis abstracta sunt, res publica, quae media fue-
rat, dilacerata. Ceterum nobilitas factione magis pollebat, 6

plebei vis soluta atque dispersa in multitudine minus po-
7 terat. Paucorum arbitrio belli domique agitabatur: penes
eosdem aerarium provinciae magistratus, gloriae triumphi-
que erant, populus militia atque inopia urguebatur: prae-
8 das bellicas inperatores cum paucis diripiebant: interea
parentes aut parvi liberi militum, uti quisque potentiori con-
9 finis erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia avaritia
sine modo modestiaque invadere, polluere et vastare omnia,
nihil pensi neque sancti habere, quoad semet ipsa praeci-
10 pitavit. Nam ubi primum ex nobilitate reperti sunt qui veram
gloriam iniustae potentiae anteponerent, moveri civitas et
42 dissensio civilis quasi permixtio terrae oriri coepit. Nam
postquam Tiberius et G. Gracchus, quorum maiores Punico
atque aliis bellis multum rei publicae addiderant, vindicare
plebem in libertatem et paucorum scelera patefacere coe-
pere, nobilitas noxia atque eo perculsa modo per socios ac
nomen Latinum, interdum per equites Romanos, quos spes
societatis a plebe dimoverat, Gracchorum actionibus obviam
ierat, et primo Tiberium, dein paucos post annos eadem
ingredientem Gaium, tribunum alterum, alterum triumvirum
coloniis deducundis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverat.
2 Et sane Gracchis cupidine victoriae haut satis moderatus
3 animus fuit. Set bono vinci satius est quam malo more in-
4 iuriam vincere. Igitur ea victoria nobilitas ex lubidine sua
usa multos mortalis ferro aut fuga extinxit plusque in reli-
cum sibi timoris quam potentiae addidit. Quae res plerum-
que magnas civitates pessum dedit, dum alteri alteros vin-
cere quovis modo et victos acerbius ulcisci volunt. Set de
studiis partium et omnis civitatis moribus si singulatim aut
pro magnitudine parem disserere, tempus quam res ma-
5 turius me deserat. Quam ob rem ad inceptum redeo.

43 Post Auli foedus exercitusque nostri foedam fugam
Q. Metellus et M. Silanus, consules designati, provincias
inter se partiverant, Metelloque Numidia evenerat, acri viro
et quamquam advorso populi partium fama tamen aequa-
2 bili et inviolata. Is ubi primum magistratum ingressus
est, alia omnia sibi cum conlega ratus, ad bellum, quod
3 gesturus erat, animum intendit. Igitur diffidens veteri exer-

citui, milites scribere praesidia undique accersere, arma
tela, equos et cetera instrumenta militiae parare, ad hoc
conmeatum adfatim, denique omnia, quae in bello vario et
multarum rerum egenti usui esse solent. Ceterum ad ea 4
patranda senatus auctoritate, socii nomenque Latinum et
reges ultro auxilia mittundo, postremo omnis civitas summo
studio adnitebatur. Itaque ex sententia omnibus rebus pa- 5
ratis compositisque in Numidiam proficiscitur, magna spe
civium cum propter artis bonas tum maxume quod advor-
sum divitias invictum animum gerebat et avaritia magistra-
tuum ante id tempus in Numidia nostrae opes contusae
hostiumque auctae erant.

Set ubi in Africam venit, exercitus ei traditur a Sp. 44
Albino pro consule iners inbellis, neque periculi neque
laboris patiens, lingua quam manu promptior, praedator
ex sociis et ipse praeda hostium, sine inperio et modestia
habitus. Ita inperatori novo plus ex malis moribus sollici- 2
tudinis quam ex copia militum auxili aut spei bonae adce-
debat. Statuit tamen Metellus, quamquam et aestivorum 3
tempus comitiorum mora inminuerat et expectatione eventus
civium animos intentos putabat, non prius bellum adtin-
gere quam maiorum disciplina milites laborare coëgisset.
Nam Albinus, Auli fratris exercitusque clade perculsus, 4
postquam decreverat non egredi provincia, quantum tem-
poris aestivorum in inperio fuit, plerumque milites stativis
castris habebat, nisi cum odos aut pabuli egestas locum
mutare subegerat. Set neque muniebantur ea, neque more 5
militari vigiliae deducebantur: uti cuique lubebat, ab signis
aberat: lixae permixti cum militibus diu noctuque vagaban-
tur: et palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris et
mancipiorum praedas certantes agere, eaque mutare cum
mercatoribus vino advectitio et aliis talibus: praeterea fru-
mentum publice datum vendere, panem in dies mercari:
postremo quaecunque dici aut fingi queunt ignaviae luxu-
riaeque probra, in illo exercitu cuncta fuere et alia am-
plius. Set in ea difficultate Metellum non minus quam in 45
rebus hostilibus magnum et sapientem virum fuisse conpe-
rior, tanta temperantia inter ambitionem saevitiamque mo-

2 deratum: namque edicto primum adiumenta ignaviae sustu-
lisse, ne quisquam in castris panem aut quem alium coc-
tum cibum venderet, ne lixae exercitum sequerentur, ne
miles gregarius in castris neve in agmine servum aut iu-
mentum haberet: ceteris arte modum statuisse. Praeterea
transvorsis itineribus cotidie castra movere, iuxta ac si ho-
stes adessent vallo atque fossa munire, vigilias crebras po-
nere et eas ipse cum legatis circumire, item in agmine in
primis modo modo in postremis, saepe in medio adesse, ne
quispiam ordine egrederetur, ut cum signis frequentes in-
3 cederent, miles cibum et arma portaret. Ita prohibendo
a delictis magis quam vindicando exercitum brevi confir-
mavit.

46 Interea Iugurtha, ubi quae Metellus agebat ex nuntiis
accepit, simul de innocentia eius certior Roma factus, diffi-
dere suis rebus ac tum demum veram deditionem facere
2 conatus est. Igitur legatos ad consulem cum subpliciis mit-
tit, qui tantum modo ipsi liberisque vitam peterent, alia
omnia dederent populo Romano.

3 Set Metello iam antea experimentis cognitum erat genus
Numidarum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avi-
4 dum esse. Itaque legatos alium ab alio divorsos adgreditur
ac paulatim temptando, postquam oportunos sibi cognovit
multa pollicendo persuadet uti Iugurtham maxume vivom,
sin id parum procederet necatum sibi traderent: ceterum
5 palam, quae ex voluntate forent regi, nuntiari iubet. Deinde
ipse paucis diebus intento atque infesto exercitu in Numi-
diam procedit, ubi contra belli faciem tuguria plena homi-
num, pecora cultoresque in agris erant: ex oppidis et ma-
palibus praefecti regis obvii procedebant, parati frumentum
dare, conmeatum portare, postremo omnia quae inperaren-
6 tur facere. Neque Metellus idcirco minus, set pariter ac si
hostes adessent, munito agmine incedere, late explorare om-
nia, illa deditionis signa ostentui credere et insidiis locum
7 temptari. Itaque ipse cum expeditis cohortibus, item fun-
ditorum et sagittariorum delecta manu apud primos erat,
in postremo G. Marius legatus cum equitibus curabat, in
utrumque latus auxiliarios equites tribunis legionum et

praefectis cohortium dispertiverat, ut cum eis permixti ve-
lites, quocumque adcederent equitatus hostium, propulsa-
rent. Nam in Iugurtha tantus dolus tantaque peritia loco- 8
rum et militiae erat, ut absens an praesens, pacem an bel-
lum gerens, pernitiosior esset in incerto haberetur.

Erat haut longe ab eo itinere, quo Metellus pergebat, 47
oppidum Numidarum, nomine Vacca, forum rerum vena-
lium totius regni maxume celebratum, ubi et incolere et mer-
cari consueverant Italici generis multi mortales. Huc consul 2
simul temptandi gratia si paterentur, et ob oportunitates
loci praesidium inposuit: praeterea inperavit frumentum et
alia quae bello usui forent conportare, ratus, id quod res
monebat, frequentiam negotiatorum et conmeatuum iuvatu-
ram exercitum et iam paratis rebus munimento fore.

Inter haec negotia Iugurtha inpensius modo legatos 3
subplicis mittere, pacem orare, praeter suam liberorum-
que vitam omnia Metello dedere. Quos item, uti priores, 4
consul inlectos ad proditionem domum dimittebat, regi pa-
cem quam postulabat neque abnuere neque polliceri, et
inter eas moras promissa legatorum expectare. Iugurtha 48
ubi Metelli dicta cum factis conposuit ac se suis artibus
temptari animum advortit, quippe cui verbis pax nuntiaba-
tur, ceterum re bellum asperrumum erat, urbs maxuma
alienata, ager hostibus cognitus, animi popularium temptati,
coactus rerum necessitudine statuit armis certare. Igitur 2
explorato hostium itinere, in spem victoriae adductus ex
oportunitate loci, quam maxumas potest copias omnium ge-
nerum parat ac per tramites occultos exercitum Metelli
antevenit.

Erat in ea parte Numidiae, quam Adherbal in divisione 3
possederat, flumen oriens a meridie, nomine Muthul, a
quo aberat mons ferme milia [passuum] viginti tractu pari,
vastus ab natura et humano cultu: set ex eo medio quasi
collis oriebatur, in inmensum pertingens, vestitus oleastro
ac murtetis aliisque generibus arborum, quae humi arido
atque harenoso gignuntur. Media autem planities deserta 4
paenuria aquae praeter flumini propinqua loca: ea consita
arbustis pecore atque cultoribus frequentabantur.

49 Igitur in eo colle, quem transvorso itinere porrectum
docuimus, Iugurtha extenuata [suorum] acie consedit, ele-
phantis et parti copiarum pedestrium Bomilcarem praefecit
eumque edocet quae ageret, ipse propior montem cum omni
2 equitatu et peditibus delectis suos conlocat. Dein singulas
turmas et manipulos circumiens monet atque obtestatur,
uti memores pristinae virtutis et victoriae sese regnumque
suum ab Romanorum avaritia defendant: cum eis certamen
fore, quos antea victos sub iugum miserint: ducem illis
non animum mutatum: quae ab inperatore decuerint, om-
nia suis provisa, locum superiorem, ut prudentes cum in-
peritis, ne pauciores cum pluribus aut rudes cum bello
3 melioribus manum consererent: proinde parati intentique
essent signo dato Romanos invadere: illum diem aut omnis
labores et victorias confirmaturum aut maxumarum aerum-
4 narum initium fore: ad hoc viritim, uti quemque ob mili-
tare facinus pecunia aut honore extulerat, conmonefacere
benifici sui et eum ipsum aliis ostentare: postremo pro cu-
iusque ingenio pollicendo minitando obtestando alium alio
5 modo excitare, cum interim Metellus, ignarus hostium
monte degrediens cum exercitu, conspicatur, primo dubius
quidnam insolita facies ostenderet — nam inter virgulta
equi Numidaeque consederant, neque plane occultati hu-
militate arborum, et tamen incerti quidnam esset, cum na-
tura loci tum dolo ipsi atque signa militaria obscurati —,
6 dein brevi cognitis insidiis paulisper agmen constituit. Ibi
conmutatis ordinibus in dextro latere, quod proxumum hostis
erat, triplicibus subsidiis aciem instruxit, inter manipulos
funditores et sagittarios dispertit, equitatum omnem in cor-
nibus locat, ac pauca pro tempore milites hortatus aciem,
sicuti instruerat, transvorsis principiis in planum deducit.
50 Set ubi Numidas quietos neque colle degredi animadvortit,
veritus ex anni tempore et inopia aquae, ne siti conficere-
tur exercitus, *P.* Rutilium legatum cum expeditis cohorti-
bus et parte equitum praemisit ad flumen, uti locum castris
antecaperet, existumans hostis crebro inpetu et transvorsis
proeliis iter suum remoraturos et quoniam armis diffide-
2 rent, lassitudinem et sitim militum temptaturos. Deinde ipse

pro re atque loco, sicuti monte descenderat, paulatim pro-
cedere, Marium post principia habere, ipse cum sinistrae
alae equitibus esse, qui in agmine principes facti erant.
At Iugurtha, ubi extremum agmen Metelli primos suos 3
praetergressum videt, praesidio quasi duum milium [pedi-
tum] montem occupat, qua Metellus descenderat, ne forte
cedentibus advorsariis receptui ac post munimento foret:
dein repente signo dato hostis invadit. Numidae alii post- 4
remos caedere, pars a sinistra ac dextra temptare, infensi
adesse atque instare, omnibus locis Romanorum ordines
conturbare, quorum etiam qui firmioribus animis obvii ho-
stibus fuerant, ludificati incerto proelio, ipsi modo eminus
sauciabantur, neque contra feriundi aut conserundi manum
copia erat: ante iam docti ab Iugurtha equites, ubi Roma- 5
norum turma insequi coeperat, non confertim neque in
unum sese recipiebant, set alius alio quam maxume divorsi.
Ita numero priores, si ab persequendo hostis deterrere ne- 6
quiverant, disiectos ab tergo aut lateribus circumveniebant:
sin oportunior fugae collis quam campi fuerat, ea vero con-
sueti Numidarum equi facile inter virgulta evadere, nostros
asperitas et insolentia loci retinebat. Ceterum facies totius 51
negoti varia incerta, foeda atque miserabilis: dispersi a suis
pars cedere alii insequi, neque signa neque ordines obser-
vare, ubi quemque periculum ceperat ibi resistere ac pro-
pulsare: arma tela, equi viri, hostes atque cives permixti,
nihil consilio neque inperio agi, fors omnia regere. Itaque 2
multum diei processerat, cum etiamtum eventus in incerto
erat. Denique omnibus labore et aestu languidis Metellus 3
ubi videt Numidas minus instare, paulatim milites in unum
conducit, ordines restituit et cohortis legionarias quattuor
advorsum pedites hostium conlocat. Eorum magna pars
superioribus locis fessa consederat. Simul orare et hortari 4
milites ne deficerent neu paterentur hostis fugientis vincere:
neque illis castra esse neque munimentum ullum, quo ce-
dentes tenderent, in armis omnia sita. Set ne Iugurtha 5
quidem interea quietus erat: circumire hortari, renovare
proelium et ipse cum delectis temptare omnia: subvenire
suis, hostibus dubiis instare, quos firmos cognoverat eminus

52 pugnando retinere. Eo modo inter se duo inperatores,
summi viri, certabant, ipsi pares, ceterum opibus disparibus.
2 Nam Metello virtus militum erat, locus advorsus, Iugurthae
3 alia omnia praeter milites oportuna. Denique Romani, ubi
intellegunt neque sibi perfugium esse neque ab hoste copiam
pugnandi fieri — et iam die vesper erat —, advorso colle,
4 sicuti praeceptum fuerat, evadunt. Amisso loco Numidae
fusi fugatique: pauci interiere, plerosque velocitas et regio
hostibus ignara tutata sunt.

5 Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum
pedestrium praefectum ab Iugurtha supra diximus, ubi eum
Rutilius praetergressus est, paulatim suos in aecum locum
deducit ac, dum legatus ad flumen quo praemissus erat
festinans pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat
6 neque remittit quid ubique hostis ageret explorare. Post-
quam Rutilium consedisse iam et animo vacuom accepit
simulque ex Iugurthae proelio clamorem augeri, veritus ne
legatus cognita re laborantibus suis auxilio foret, aciem,
quam diffidens virtuti militum arte statuerat, quo hostium
itineri obficeret latius porrigit eoque modo ad Rutili castra
53 procedit. Romani ex inproviso pulveris vim magnam ani-
madvortunt: nam prospectum ager arbustis consitus pro-
hibebat. Et primo rati humum aridam vento agitari, post
ubi aequabilem manere et, sicuti acies movebatur, magis ma-
gisque adpropinquare vident, cognita re properantes arma
2 capiunt ac pro castris, sicuti inperabatur, consistunt. Deinde,
ubi propius ventum est, utrimque magno clamore concurri-
3 tur. Numidae tantum modo remorati, dum in elephantis
auxilium putant, postquam eos inpeditos ramis arborum
atque ita disiectos circumveniri vident, fugam faciunt, ac
plerique abiectis armis collis aut noctis, quae iam aderat,
4 auxilio integri abeunt. Elephanti quattuor capti, relicui
omnes, numero quadraginta, interfecti.

5 At Romani quamquam itinere atque opere castrorum
et proelio fessi laetique *victoria* erant, tamen, quod Metel-
lus amplius opinione morabatur, instructi intentique ob-
6 viam procedunt: nam dolus Numidarum nihil languidi ne-
7 que remissi patiebatur. Ac primo obscura nocte, postquam

haut procul inter se erant, strepitu, velut hostes adventa-
rent, alteri apud alteros formidinem simul et tumultum fa-
cere, et paene inprudentia admissum facinus miserabile,
ni utrimque praemissi equites rem exploravissent. Igitur 8
pro metu repente gaudium exortum, milites alius alium
laeti adpellant, acta edocent atque audiunt, sua quisque for-
tia facta ad caelum fert. Quippe res humanae ita sese ha-
bent: in victoria vel ignavis gloriari licet, advorsae res
etiam bonos detractant.

Metellus in eisdem castris quadriduo moratus, saucios 54
cum cura reficit, meritos in proeliis more militiae donat,
universos in contione laudat atque agit gratias: hortatur,
ad cetera, quae levia sint, parem animum gerant: pro vi-
ctoria satis [iam] pugnatum, relicuos labores pro praeda
fore. Tamen interim transfugas et alios oportunos, Iugur- 2
tha ubi gentium aut quid agitaret, cum paucisne esset an
exercitum haberet, ut sese victus gereret, exploratum mi-
sit. At ille sese in loca saltuosa et natura munita receperat, 3
ibique cogebat exercitum numero hominum ampliorem, set
hebetem infirmumque, agri ac pecoris magis quam belli
cultorem. Id ea gratia eveniebat, quod praeter regios 4
equites nemo omnium Numida ex fuga regem sequitur:
quo cuiusque animus fert, eo discedunt, neque id flagitium
militiae ducitur: ita se mores habent.

Igitur Metellus ubi videt regis etiamtum animum fero- 5
cem esse, bellum renovari, quod nisi ex illius lubidine geri
non posset, praeterea inicum certamen sibi cum hostibus,
minore detrimento illos vinci quam suos vincere, statuit
non proeliis neque [in] acie, set alio more bellum gerun-
dum. Itaque in loca Numidiae opulentissuma pergit, agros 6
vastat, multa castella et oppida, temere munita aut sine prae-
sidio, capit inceditque, puberes interficit, iubet alia omnia
militum praedam esse. Ea formidine multi mortales Ro-
manis dediti obsides, frumentum et alia quae usui forent
adfatim praebita, ubicumque res postulabat praesidium in-
positum. Quae negotia multo magis quam proelium male 7
pugnatum ab suis regem terrebant: quippe cuius spes omnis
in fuga sita erat, sequi cogebatur, et qui sua loca defen-

9 dere nequiverat, in alienis bellum gerere. Tamen ex copia
quod optumum videbatur consilium capit: exercitum ple-
rumque in eisdem locis operiri iubet, ipse cum delectis
equitibus Metellum sequitur, nocturnis et aviis itineribus
10 ignoratus Romanos palantis repente adgreditur. Eorum
plerique inermes cadunt, multi capiuntur, nemo omnium
intactus profugit et Numidae prius quam ex castris sub-
veniretur, sicuti iussi erant, in proxumos collis discedunt.

55 Interim Romae gaudium ingens ortum cognitis Metelli
rebus, ut seque et exercitum more maiorum gereret, in
advorso loco victor tamen virtute fuisset, hostium agro potire-
tur, Iugurtham magnificum ex Auli Albini socordia spem
2 salutis in solitudine aut fuga coëgisset habere. Itaque sena-
tus ob ea feliciter acta deis inmortalibus subplicia decernere,
civitas trepida antea et sollicita de belli eventu laeta agere,
de Metello fama praeclara esse.

3 Igitur eo intentior ad victoriam niti, omnibus modis fe-
stinare: cavere tamen, necubi hosti oportunus fieret, me-
4 minisse post gloriam invidiam sequi. Ita quo clarior erat,
eo magis animo anxius erat, neque post insidias Iugurthae
effuso exercitu praedari: ubi frumento aut pabulo opus
erat, cohortes cum omni equitatu praesidium agitabant:
5 exercitus partem ipse, relicuos Marius ducebat. Set igni
6 magis quam praeda ager vastabatur. Duobus locis haut
7 longe inter se castra faciebant: ubi vi opus erat cuncti
aderant, ceterum quo fuga atque formido latius cresceret
8 divorsi agebant. Eo tempore Iugurtha per collis sequi, tem-
pus aut locum pugnae quaerere, qua venturum hostem au-
dierat pabulum et aquarum fontis, quorum paenuria erat,
conrumpere, modo se Metello, interdum Mario ostendere,
postremos in agmine temptare ac statim in collis regredi,
rursus aliis, post aliis minitari, neque proelium facere neque
otium pati, tantum modo hostem ab incepto retinere.

56 Romanus inperator ubi se dolis fatigari videt neque
ab hoste copiam pugnandi fieri, urbem magnam et in ea
parte, qua sita erat, arcem regni, nomine Zamam, statuit
obpugnare, ratus, id quod negotium poscebat, Iugurtham
laborantibus suis auxilio venturum, ibique proelium fore.

At ille, quae parabantur a perfugis edoctus, magnis itine- 2
ribus Metellum antevenit: oppidanos hortatur moenia defen-
dant, additis auxilio perfugis, quod genus ex copiis regis,
quia fallere nequibat, firmissumum erat, praeterea pollicetur
in tempore semet cum exercitu adfore.

Ita conpositis rebus in loca quam maxume occulta 3
discedit, ac post paulo cognoscit Marium ex itinere frumen-
tatum cum paucis cohortibus Siccam missum, quod oppi-
dum primum omnium post malam pugnam ab rege defe-
cerat. Eo cum delectis equitibus noctu pergit et iam egre- 4
dientibus Romanis in porta pugnam facit: simul magna voce
Siccensis hortatur, uti cohortis ab tergo circumveniant:
fortunam illis praeclari facinoris casum dare: si id fecerint,
postea sese in regno, illos in libertate sine metu aetatem
acturos. Ac ni Marius signa inferre atque evadere oppido 5
properavisset, profecto cuncti aut magna pars Siccensium
fidem mutavissent: tanta mobilitate sese Numidae agunt. Set 6
milites Iugurthini, paulisper ab rege sustentati, postquam
maiore vi hostes urguent, paucis amissis profugi discedunt.

Marius ad Zamam pervenit. Id oppidum, in campo 57
situm, magis opere quam natura munitum erat, nullius ido-
neae rei egens, armis virisque opulentum. Igitur Metellus 2
pro tempore atque loco paratis rebus cuncta moenia exer-
citu circumvenit, legatis inperat ubi quisque curaret. Deinde 3
signo dato undique simul clamor ingens oritur, neque ea
res Numidas terret: infensi intentique sine tumultu manent:
proelium incipitur. Romani, pro ingenio quisque, pars 4
eminus glande aut lapidibus pugnare, alii succedere ac mu-
rum modo subfodere modo scalis adgredi, cupere proelium
in manibus facere. Contra ea oppidani in proxumos saxa 5
volvere, sudis, pila, praeterea picem sulfure et taeda mixtam
ardenti mittere. Set ne illos quidem, qui procul manserant, 6
timor animi satis muniverat: nam plerosque iacula tormen-
tis aut manu emissa volnerabant, parique periculo set fama
inpari boni atque ignavi erant.

Dum apud Zamam sic certatur, Iugurtha ex inproviso 58
castra hostium cum magna manu invadit: remissis, qui in
praesidio erant, et omnia magis quam proelium expectan-

2 tibus portam inrumpit. At nostri repentino metu perculsi
sibi quisque pro moribus consulunt: alii arma capere, magna
3 pars volnerati aut occisi. Ceterum ex omni multitudine non
amplius quadraginta, memores nominis Romani, grege facto
locum cepere paulo quam alii editiorem, neque inde ma-
xuma vi depelli quiverunt, set tela eminus missa remit-
tere, pauci in pluribus minus frustrati: sin Numidae pro-
pius adcessissent, ibi vero virtutem ostendere et eos ma-
4 xuma vi caedere, fundere atque fugare. Interim Metellus
cum acerrume rem gereret, tumultum hostilem a tergo
accepit: dein convorso equo animadvortit fugam ad se
5 vorsum fieri, quae res indicabat popularis esse. Igitur
equitatum omnem ad castra propere misit, ac statim G.
Marium cum cohortibus sociorum, eumque lacrumans per
amicitiam perque rem publicam obsecrat, ne quam contu-
meliam remanere in exercitu victore, neve hostis inultos
6 abire sinat. Ille brevi mandata efficit. At Iugurtha muni-
mento castrorum inpeditus, cum alii super vallum praeci-
pitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes obficerent,
multis amissis in loca munita sese recepit. Metellus infecto
negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu re-
vortitur.

59 Igitur postero die prius quam ad obpugnandum egre-
deretur, equitatum omnem in ea parte, qua regis adventus
erat, pro castris agitare iubet, portas et proxuma loca tri-
bunis dispertit, deinde ipse pergit ad oppidum atque uti
superiore die murum adgreditur. Interim Iugurtha ex occulto
2 repente nostros invadit: qui in proxumo locati fuerant, pau-
3 lisper territi perturbantur, relicui cito subveniunt. Neque
diutius Numidae resistere quivissent, ni pedites cum equi-
tibus permixti magnam cladem in congressu facerent: qui-
bus illi freti, non, uti equestri proelio solet, sequi dein ce-
dere, set advorsis equis concurrere, inplicare ac perturbare
aciem: ita expeditis peditibus suis hostis paene victos dare.

60 Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur. Ubi
quisque legatus aut tribunus curabat, eo acerrume niti,
neque alius in alio magis quam in sese spem habere: pari-
terque oppidani agere: obpugnare aut parare omnibus locis,

avidius alteri alteros sauciare quam semet tegere: clamor 2
permixtus hortatione laetitia gemitu, item strepitus armorum
ad caelum ferri, tela utrimque volare. Set illi, qui moe-
nia defensabant, ubi hostes paulum modo pugnam remise-
rant, intenti proelium equestre prospectabant: eos, uti quae- 4
que Iugurthae res erant, laetos modo modo pavidos anim-
adverteres, ac sicubi audiri a suis aut cerni possent, mo-
nere alii alii hortari, aut manu significare aut niti corpori-
bus, et ea huc et illuc quasi vitabundi aut iacientes tela
agitare. Quod ubi Mario cognitum est — nam is in ea 5
parte curabat — consulto lenius agere ac diffidentiam rei
simulare: pati Numidas sine tumultu regis proelium visere.
Ita illis studio suorum adstrictis repente magna vi murum 6
adgreditur, et iam scalis egressi milites prope summa cepe-
rant, cum oppidani concurrunt, lapides ignem alia praeterea
tela ingerunt. Nostri primo resistere: deinde, ubi unae 7
atque alterae scalae conminutae, qui supersteterant adflicti
sunt, ceteri quoquo modo potuere, pauci integri magna pars
volneribus confecti, abeunt. Denique utrimque proelium
nox diremit.

Metellus postquam videt frustra inceptum, neque op- 61
pidum capi neque Iugurtham nisi ex insidiis aut suo loco
pugnam facere, et iam aestatem exactam esse, ab Zama
discedit, et in eis urbibus, quae ad se defecerant satisque
munitae loco aut moenibus erant, praesidia inponit, ceterum 2
exercitum in provinciam, quae proxuma est Numidiae, hie-
mandi gratia conlocat. Neque id tempus ex aliorum more 3
quieti aut luxuriae concedit, set quoniam armis bellum pa-
rum procedebat, insidias regi per amicos tendere et eorum
perfidia pro armis uti parat. Igitur Bomilcarem, qui Ro- 4
mae cum Iugurtha fuerat, et inde vadibus datis [clam] de
Massivae nece iudicium fugerat, quod ei per maxumam
amicitiam maxuma copia fallendi erat, multis pollicitationi-
bus adgreditur. Ac primo efficit, uti ad se conloquendi 5
gratia occultus veniat: deinde fide data, si Iugurtham vivom
aut necatum sibi tradidisset, fore ut illi senatus inpunitatem
et sua omnia concederet, facile Numidae persuadet, cum
ingenio infido, tum metuenti, ne, si pax cum Romanis fie-

62 ret, ipse per conditiones ad subplicium traderetur. Is, ubi
primum oportunum fuit, Iugurtham anxium ac miserantem
fortunas suas adcedit: monet atque lacrumans obtestatur
uti aliquando sibi liberisque et genti Numidarum, optume
merenti, provideat: omnibus proeliis sese victos, agrum va-
statum, multos mortalis captos occisos, regni opes conmi-
nutas esse: satis saepe iam et virtutem militum et fortunam
temptatam: càveat ne illo cunctante Numidae sibi consulant.
2 His atque talibus aliis ad deditionem regis animum inpellit.
3 Mittuntur ad inperatorem legati, qui Iugurtham inperata
facturum dicerent ac sine ulla pactione sese regnumque
4 suum in illius fidem tradere. Metellus propere cunctos se-
natorii ordinis ex hibernis accersi iubet: eorum et aliorum,
5 quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita more maiorum
ex consili decreto per legatos Iugurthae inperat argenti
pondo ducenta milia, elephantos omnis, equorum et ar-
6 morum aliquantum. Quae postquam sine mora facta sunt,
7 iubet omnis perfugas vinctos adduci. Eorum magna pars,
uti iussum erat, adducti, pauci, cum primum deditio coepit,
8 ad regem Bocchum in Mauritaniam abierant. Igitur Iugur-
tha, ubi armis virisque et pecunia spoliatus est, cum ipse
ad inperandum Tisidium vocaretur, rursus coepit flectere
9 animum suum et ex mala conscientia digna timere. Deni-
que multis diebus per dubitationem consumptis, cum modo
taedio rerum advorsarum omnia bello potiora duceret, in-
terdum secum ipse reputaret quam gravis casus in servitium
ex regno foret, multis magnisque praesidiis nequiquam per-
10 ditis de integro bellum sumit. Et Romae senatus de pro-
vinciis consultus Numidiam Metello decreverat.

63 Per idem tempus Uticae forte G. Mario per hostias
deis subplicanti magna atque mirabilia portendi aruspex
dixerat: proinde, quae animo agitabat, fretus deis ageret,
fortunam quam saepissume experiretur, cuncta prospere
2 eventura. At illum iam antea consulatus ingens cupido
exagitabat, ad quem capiundum praeter vetustatem familiae
alia omnia abunde erant, industria probitas, militiae magna
scientia animus belli ingens: domi modicus, lubidinis et
divitiarum victor, tantum modo gloriae avidus.

Set is natus et omnem pueritiam Arpini altus, ubi 3
primum aetas militiae patiens fuit, stipendiis faciundis, non
Graeca facundia neque urbanis munditiis sese exercuit: ita
inter artis bonas integrum ingenium brevi adolevit. Ergo 4
ubi primum tribunatum militarem a populo petit, plerisque
faciem eius ignorantibus factis notus per omnis tribus de-
claratur. Deinde ab eo magistratu alium post alium sibi 5
peperit, semperque in potestatibus eo modo agitabat, ut
ampliore quam gerebat dignus haberetur. Tamen is ad id 6
locorum talis vir — nam postea ambitione praeceps datus
est —, *consulatum* adpetere non audebat. Etiamtum alios
magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se per manus
tradebat. Novos nemo tam clarus neque tam egregiis factis 7
erat, quin is indignus illo honore et quasi pollutus haberetur.

Igitur ubi Marius aruspicis dicta eodem intendere videt 64
quo cupido animi hortabatur, ab Metello petundi gratia mis-
sionem rogat. Cui quamquam virtus gloria alia optanda
bonis superabant, tamen inerat contemptor animus et su-
perbia, commune nobilitatis malum. Itaque primo conmotus 2
insolita re mirari primum eius consilium, et quasi per ami-
citiam monere ne tam prava inciperet neu super fortunam
animum gereret: non omnia omnibus cupiunda esse, debere
illi res suas satis placere: postremo caveret id petere a
populo Romano, quod illi iure negaretur. Postquam haec 3
atque alia talia dixit neque animus Mari flectitur, respondit
ubi primum potuisset per negotia publica facturum sese quae
peteret. Ac postea saepius eadem postulanti fertur dixisse: 4
ne festinaret abire: satis mature illum cum filio suo con-
sulatum petiturum. Is eo tempore contubernio patris ibi-
dem militabat, annos natus circiter viginti. Quae res Ma-
rium cum pro honore, quem adfectabat, tum contra Me-
tellum vehementer adcenderat. Ita cupidine atque ira, pes- 5
sumis consultoribus, grassari, neque facto ullo neque dicto
abstinere, quod modo ambitiosum foret, milites quibus in
hibernis praeerat laxiore inperio quam antea habere, apud
negotiatores, quorum magna multitudo Uticae erat, crimi-
nose simul et magnifice de bello loqui: dimidia pars exerci-
tus si sibi permitteretur, paucis diebus Iugurtham in catenis

habiturum: ab inperatore consulto trahi, quod homo inanis
5 et regiae superbiae inperio nimis gauderet. Quae omnia
illis eo firmiora videbantur, quod diuturnitate belli res fami-
liaris conruperant, et animo cupienti nihil satis festinatur.

65 Erat praeterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine
Gauda, Mastanabalis filius, Masinissae nepos, quem Micipsa
testamento secundum heredem scripserat, morbis confectus
2 et ob eam caussam mente paululum inminuta. Cui Metel-
lus petenti more regum ut sellam iuxta poneret, item postea
custodiae caussa turmam equitum Romanorum, utrumque
negaverat: honorem, quod eorum modo foret quos populus
Romanus reges adpellavisset, praesidium, quod contumelio-
sum in eos foret, si equites Romani satellites Numidae tra-
3 derentur. Hunc Marius anxium adgreditur atque hortatur,
ut contumeliarum in inperatorem cum suo auxilio poenas
petat: hominem ob morbos animo parum valido secunda ora-
tione extollit: illum regem, ingentem virum, Masinissae ne-
potem esse: si Iugurtha captus aut occisus foret, inperium
Numidiae sine mora habiturum: id adeo mature posse eve-
4 nire, si ipse consul ad id bellum missus foret. Itaque et
illum et equites Romanos, milites et negotiatores, alios ipse,
plerosque pacis spes inpellit, uti Romam ad suos necessa-
rios aspere in Metellum de bello scribant, Marium inpera-
5 torem poscant. Sic illi a multis mortalibus honestissuma
suffragatione consulatus petebatur: simul ea tempestate
plebes nobilitate fusa per legem Mamiliam novos extollebat.
Ita Mario cuncta procedere.

66 Interim Iugurtha, postquam omissa deditione bellum
incipit, cum magna cura parare omnia, festinare, cogere
exercitum: civitates, quae ab se defecerant, formidine aut
ostentando praemia adfectare, conmunire suos locos, arma
tela alia quae spe pacis amiserat reficere aut conmercari:
servitia Romanorum adlicere, et eos ipsos, qui in praesidiis
erant, pecunia temptare: prorsus nihil intactum neque quie-
2 tum pati, cuncta agitare. Igitur Vaccenses, quo Metellus
initio Iugurtha pacificante praesidium inposuerat, fatigati
regis suppliciis neque antea voluntate alienati, principes
civitatis inter se coniurant: nam volgus, uti plerumque so-

let, et maxume Numidarum, ingenio mobili, seditiosum
atque discordiosum erat, cupidum novarum rerum, quieti
et otio advorsum. Dein conpositis inter se rebus in diem
tertium constituunt, quod is festus celebratusque per om-
nem Africam ludum et lasciviam magis quam formidinem
ostentabat. Set ubi tempus fuit, centuriones tribunosque 3
militaris et ipsum praefectum oppidi, T. Turpilium Sila-
num, alius alium domos suas invitant, eos omnis praeter
Turpilium inter epulas obtruncant: postea milites palantis,
inermos, quippe in tali die, ac sine inperio, adgrediuntur.
Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio 4
talium rerum incitati, quis acta consiliumque ignorantibus
tumultus ipse et res novae satis placebant. Romani mili- 67
tes, inproviso metu incerti ignarique quid potissumum fa-
cerent, trepidare: [ad] arcem oppidi, ubi signa et scuta
erant, [* *obsidebat*] praesidium hostium, portae ante clausae
fuga prohibebant: ad hoc mulieres puerique pro tectis aedi-
ficiorum saxa et alia, quae locus praebebat, certatim mit-
tere. Ita neque caveri anceps malum, neque a fortissumis 2
infirmissumo generi resisti posse: iuxta boni malique, stre-
nui et inbelles inulti obtruncari. In ea tanta asperitate sae- 3
vissumis Numidis et oppido undique clauso Turpilius prae-
fectus unus ex omnibus Italicis intactus profugit. Id mi-
sericordiane hospitis aut pactione an casu ita evenerit parum
conperimus, nisi, quia illi in tanto malo turpis vita integra
fama potior fuit, inprobus intestabilisque videtur.

Metellus, postquam de rebus Vaccae actis conperit, 68
paulisper maestus ex conspectu abit: deinde, ubi ira et
aegritudo permixta sunt, cum maxuma cura ultum ire in-
iurias festinat. Legionem, cum qua hiemabat, et quam plu- 2
rumos potest Numidas equites pariter cum occasu solis
expeditos educit et postero die circiter horam tertiam per-
venit in quandam planitiem, locis paulo superioribus cir-
cumventam. Ibi milites fessos itineris magnitudine et iam 3
abnuentis omnia docet, oppidum Vaccam non amplius mille
passuum abesse: decere illos relicum laborem aequo animo
pati, dum pro civibus suis, viris fortissumis atque miserru-
mis, poenas caperent: praeterea praedam benigne ostentat.

4 Sic animis eorum adrectis, equites in primo late, pedites
69 quam artissume ire et signa occultare iubet. Vaccenses
ubi animum advortere ad se vorsum exercitum pergere,
primo, uti erat res, Metellum esse rati portas clausere,
deinde ubi neque agros vastari et eos qui primi aderant
Numidas equites vident, rursum Iugurtham arbitrati cum
2 magno gaudio obvii procedunt. Equites peditesque repente
signo dato alii volgus effusum oppido caedere, alii ad por-
tas festinare, pars turris capere: ira atque praedae spes
3 amplius quam lassitudo posse. Ita Vaccenses biduom modo
ex perfidia laetati: civitas magna et opulens cuncta poenae
4 aut praedae fuit. Turpilius, quem praefectum oppidi unum
ex omnibus profugisse supra ostendimus, iussus a Metello
caussam dicere, postquam sese parum expurgat, condem-
natus verberatusque capite poenas solvit: † nam is civis
ex Latio erat.

70 Per idem tempus Bomilcar, cuius inpulsu Iugurtha
deditionem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus regi
et ipse eum suspiciens, novas res cupere, ad pernitiem
2 eius dolum quaerere, die noctuque fatigare animum: deni-
que omnia temptando socium sibi adiungit Nabdalsam,
hominem nobilem, magnis opibus, carum acceptumque po-
pularibus suis, qui plerumque seorsum ab rege exercitum
ductare et omnis res exequi solitus erat, quae Iugurthae
fesso aut maioribus adstricto superaverant: ex quo illi glo-
3 ria opesque inventae. Igitur utriusque consilio dies insidiis
statuitur: cetera, uti res posceret, ex tempore parari pla-
4 cuit: Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter hiberna
Romanorum iussus habebat, ne ager inultis hostibus vasta-
5 retur. Is postquam magnitudine facinoris perculsus ad tem-
pus non venit metusque rem inpediebat, Bomilcar, simul
cupidus incepta patrandi et timore soci anxius, ne omisso
vetere consilio novom quaereret, litteras ad eum per ho-
mines fidelis mittit, in quis mollitiam socordiamque viri
accusare, testari deos per quos iuravisset, monere ne prae-
mia Metelli in pestem convorteret: Iugurthae exitium ad-
esse: ceterum suane an Metelli virtute periret, id modo
agitari: proinde reputaret cum animo suo, praemia an

cruciatum mallet. Set cum eae litterae adlatae, forte Nab- 71
dalsa exercito corpore fessus in lecto quiescebat, ubi cog- 2
nitis Bomilcaris verbis primo cura, deinde, uti aegrum ani-
mum solet, somnus cepit. Erat ei Numida quidam nego- 3
tiorum curator, fidus acceptusque et omnium consiliorum
nisi novissumi particeps. Qui postquam adlatas litteras audi- 4
vit et ex consuetudine ratus opera aut ingenio suo opus
esse in tabernaculum introiit, dormiente illo epistulam,
super caput in pulvino temere positam, sumit ac perlegit,
dein propere cognitis insidiis ad regem pergit. Nabdalsa 5
paulo post experrectus, ubi neque epistulam repperit et
rem omnem uti acta erat cognovit, primo indicem persequi
conatus, postquam id frustra fuit, Iugurtham placandi gratia
adcedit: dicit, quae ipse paravisset facere, perfidia clientis
sui praeventa: lacrumans obtestatur per amicitiam perque
sua antea fideliter acta ne super tali scelere suspectum sese
haberet. Ad ea rex, aliter atque animo gerebat, placide 72
respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios insidiarum
cognoverat, interfectis iram obpresserat, ne qua ex eo
negotio seditio oreretur. Neque post id locorum Iugurthae 2
dies aut nox ulla quieta fuit: neque loco neque mortali
cuiquam aut tempori satis credere, civis hostisque iuxta
metuere, circumspectare omnia et omni strepitu pavescere,
alio atque alio loco, saepe contra decus regium noctu requi-
escere, interdum somno experrectus adreptis armis tumul-
tum facere: ita formidine quasi vecordia exagitari.

Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio pa- 73
tefacto ex perfugis cognovit, rursus tamquam ad integrum
bellum cuncta parat festinatque. Marium, fatigantem de 2
profectione simul et invisum et obfensum sibi parum ido-
neum ratus, domum dimittit.

Et Romae plebes litteris, quae de Metello ac Mario 3
missae erant, cognitis volenti animo de ambobus accepe-
rant. Inperatori nobilitas, quae antea decori fuerat, invi- 4
diae esse: at illi alteri generis humilitas favorem addiderat:
ceterum in utroque magis studia partium quam bona aut
mala sua moderata. Praeterea seditiosi magistratus volgus 5
exagitare, Metellum omnibus contionibus capitis arcessere,

6 Mari virtutem in maius celebrare. Denique plebes sic ad-
censa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res fides-
que in manibus sitae erant, relictis operibus frequentarent
Marium et sua necessaria post illius honorem ducerent. Ita
perculsa nobilitate post multas tempestates novo homini con-
7 sulatus mandatur: et postea populus a tribuno plebei T.
Manlio Mancino rogatus, quem vellet cum Iugurtha bellum
gerere, frequens Marium iussit. Set paulo ****** de-
creverat: ea res frustra fuit.

74 Eodem tempore Iugurtha amissis amicis, quorum ple-
rosque ipse necaverat, ceteri formidine, pars ad Romanos,
alii ad regem Bocchum profugerant, cum neque bellum
geri sine administris posset et novorum fidem in tanta per-
fidia veterum experiri periculosum duceret, varius incertus-
que agitabat. Neque illi res neque consilium aut quisquam
hominum satis placebat: itinera praefectosque in dies mu-
tare, modo advorsum hostis, interdum in solitudines per-
gere, saepe in fuga ac post paulo in armis spem habere,
dubitare virtuti an fide popularium minus crederet: ita quo-
2 cumque intenderat res advorsae erant. Set inter eas moras
repente sese Metellus cum exercitu ostendit: Numidae ab
Iugurtha pro tempore parati instructique, dein proelium
3 incipitur. Qua in parte rex pugnae adfuit, ibi aliquamdiu
certatum, ceteri eius omnes milites primo congressu pulsi
fugatique. Romani signorum et armorum aliquanto numero,
hostium paucorum potiti: nam ferme Numidis in omnibus
proeliis magis pedes quam arma tuta sunt.

75 Ea fuga Iugurtha inpensius modo rebus suis diffidens
cum perfugis et parte equitatus in solitudines, dein Thalam
pervenit, in oppidum magnum atque opulentum ubique
plerique thensauri filiorumque eius multus pueritiae cultus
2 erat. Quae postquam Metello conperta sunt, quamquam
inter Thalam flumenque proxumum in spatio milium quin-
quaginta loca arida atque vasta esse cognoverat, tamen spe
patrandi belli, si eius oppidi potitus foret, omnis asperitates
3 supervadere ac naturam etiam vincere adgreditur. Igitur
omnia iumenta sarcinis levari iubet, nisi frumento dierum
decem, ceterum utris modo et alia aquae idonea portari:

praeterea conquirit ex agris quam plurumum potest domiti 4
pecoris: eo inponit vasa cuiusque modi, set pleraque lignea,
conlecta ex tuguriis Numidarum: ad hoc finitumis inperat, 5
qui se post regis fugam Metello dederant, quam plurumum
quisque aquae portaret, diem locumque, ubi praesto fue-
rint, praedicit: ipse ex flumine, quam proxumam oppido 6
aquam esse supra diximus, iumenta onerat: eo modo in-
structus ad Thalam proficiscitur. Deinde ubi ad id loci 7
ventum, quo Numidis praeceperat, et castra posita munita-
que sunt, tanta repente caelo missa vis aquae dicitur, ut
ea modo exercitui satis superque foret. Praeterea conmea- 8
tus spe amplior, quia Numidae, sicuti plerique in nova de-
ditione, officia intenderant. Ceterum milites religione pluvia 9
magis usi, eaque res multum animis eorum addidit: nam
rati sese deis inmortalibus curae esse. Deinde postero die
contra opinionem Iugurthae ad Thalam perveniunt. Oppi- 10
dani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magna
atque insolita re perculsi, nihilo segnius bellum parare:
idem nostri facere. Set rex, nihil iam infectum Metello 76
credens, quippe qui omnia, arma tela, locos tempora, de-
nique naturam ipsam ceteris inperitantem industria vicerat,
cum liberis et magna parte pecuniae ex oppido noctu pro-
fugit, neque postea in ullo loco amplius uno die aut una
nocte moratus, simulabat sese negoti gratia properare: ce-
terum proditionem timebat, quam vitare posse celeritate pu-
tabat: nam talia consilia per otium et ex oportunitate capi.
At Metellus, ubi oppidanos proelio intentos, simul oppidum 2
et operibus et loco munitum videt, vallo fossaque moenia
circumvenit. Deinde locis ex copia maxume idoneis vineas 3
agere, aggerem iacere [et] super aggerem inpositis tur-
ribus opus et administros tutari. Contra haec oppidani fe- 4
stinare parare: prorsus ab utrisque nihil relicum fieri.
Denique Romani, multo ante labore proeliisque fatigati, 5
post dies quadraginta, quam eo ventum erat, oppido modo
potiti: praeda omnis ab perfugis conrupta. Ei postquam 6
murum arietibus feriri resque suas adflictas vident, aurum
atque argentum et alia quae prima ducuntur domum regiam
conportant: ibi vino et epulis onerati illaque et domum et

semet igni conrumpunt, et quas victi ab hostibus poenas
metuerant, eas ipsi volentes pependere.

77 Set pariter cum capta Thala legati ex oppido Lepti
ad Metellum venerant, orantes, uti praesidium praefectum-
que eo mitteret: Hamilcarem quendam, hominem nobilem
factiosum, novis rebus studere, advorsum quem neque in-
peria magistratuum neque leges valerent: ni id festinaret,
2 in summo periculo suam salutem, illorum socios fore. Nam
Leptitani iam inde a principio belli [Iugurthini] ad Bestiam
consulem et postea Romam miserant amicitiam societatem-
3 que rogatum. Deinde, ubi ea inpetrata, semper boni fide-
lesque mansere et cuncta a Bestia, Albino Metelloque in-
perata nave fecerant. Itaque ab inperatore facile quae
petebant adepti. Emissae eo cohortes Ligurum quattuor
et G. Annius praefectus.

78 Id oppidum ab Sidoniis conditum est, quos accepimus
profugos ob discordias civilis navibus in eos locos venisse,
ceterum situm inter duas Syrtis, quibus nomen ex re in-
2 ditum. Nam duo sunt sinus prope in extrema Africa, inpa-
res magnitudine, pari natura: quorum proxuma terrae prae-
alta sunt, cetera, uti fors tulit, alta alia, alia in tempestate
3 vadosa. Nam ubi mare magnum esse et saevire ventis coepit,
limum harenamque et saxa ingentia fluctus trahunt: ita
facies locorum cum ventis simul mutatur. Syrtes ab tractu
4 nominatae. Eius civitatis lingua modo convorsa conubio
Numidarum, legum cultusque pleraque Sidonica, quae eo
facilius retinebant, quod procul ab inperio regis aetatem
agebant. Inter illos et frequentem Numidiam multi vastique
loci erant.

79 Set quoniam in eas regiones per Leptitanorum negotia
venimus, non indignum videtur egregium atque memora-
bile facinus duorum Carthaginiensium memorare: eam rem
2 [nos] locus admonuit. Qua tempestate Carthaginienses ple-
raque Africa inperitabant, Curenenses quoque magni atque
3 opulenti fuere. Ager in medio harenosus, una specie:
neque flumen neque mons erat, qui finis eorum discer-
neret: quae res eos in magno diuturnoque bello inter se ha-
4 buit. Postquam utrimque legiones, item classes saepe fusae
fu[illegible] alteri alteros aliquantum adtriverant, veriti

ne mox victos victoresque defessos alius adgrederetur, per
indutias sponsionem faciunt, uti certo die legati domo pro-
ficiscerentur: quo in loco inter se obvii fuissent, is commu-
nis utriusque populi finis haberetur. Igitur Carthagine duo 5
fratres missi, quibus nomen Philaenis erat, maturavere iter
pergere: Curenenses tardius iere. Id socordiane an casu
acciderit, parum cognovi. Ceterum solet in illis locis tem- 6
pestas haut secus atque in mari retinere. Nam ubi per
loca aequalia et nuda gignentium ventus coortus harenam
humo excitavit, ea magna vi agitata ora oculosque inplere
solet, ita prospectu inpedito morari iter. Postquam Cure- 7
nenses aliquanto posteriores se esse vident et ob rem con-
ruptam domi poenas metuunt, criminari Carthaginiensis ante
tempus domo digressos, conturbare rem, denique omnia malle
quam victi abire. Set cum Poeni aliam conditionem, tantum 8
modo aequam, peterent, Graeci optionem Carthaginiensium
faciunt, ut vel illi, quos finis populo suo peterent, ibi vivi
obruerentur, vel eadem conditione sese quem in locum
vellent processuros. Philaeni conditione probata seque vi- 9
tamque suam rei publicae condonavere: ita vivi obruti.
Carthaginienses in eo loco Philaenis fratribus aras con- 10
secravere, aliique illis domi honores instituti. Nunc ad rem
redeo.

Iugurtha postquam amissa Thala nihil satis firmum con- 80
tra Metellum putat, per magnas solitudines cum paucis pro-
fectus pervenit ad Gaetulos, genus hominum ferum incul-
tumque et eo tempore ignarum nominis Romani. Eorum 2
multitudinem in unum cogit ac paulatim consuefacit ordines
habere, signa sequi, inperium observare, item alia militaria
facere. Praeterea regis Bocchi proxumos magnis mune- 3
ribus et maioribus promissis ad studium sui perducit, quis
adiutoribus regem adgressus inpellit, uti advorsus Roma-
nos bellum incipiat. Id ea gratia facilius proniusque fuit, 4
quod Bocchus initio huiusce belli legatos Romam miserat
foedus et amicitiam petitum: quam rem oportunissumam 5
incepto bello pauci inpediverant, caeci avaritia, quis omnia,
honesta atque inhonesta, vendere mos erat. Etiam antea 6
Iugurthae filia Boccho nupserat. Verum ea necessitudo apud
Numidas Maurosque levis ducitur, quia singuli, pro opibus

quisque, quam plurumas uxores, denas alii alii plures ha-
7 bent, set reges eo amplius. Ita animus multitudine distra-
hitur: nulla pro socia obtinet, pariter omnes viles sunt.
81 Igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt:
ibi fide data et accepta Iugurtha Bocchi animum oratione
adcendit: Romanos iniustos, profunda avaritia, communis
omnium hostis esse: eandem illos caussam belli cum Boccho
habere, quam secum et cum aliis gentibus, lubidinem inperi-
tandi, quis omnia regna advorsa sint: tum sese, paulo ante
Carthaginiensis, item regem Persen, post uti quisque opu-
2 lentissumus videatur, ita Romanis hostem fore. Eis atque
aliis talibus dictis ad Cirtam oppidum iter constituunt, quod
ibique ****** Metellus praedam captivosque et inpedimenta
3 locaverat. Ita Iugurtha ratus aut capta urbe operae precium
fore, aut si Romanus auxilio suis venisset, proelio sese certa-
4 turos. Nam callidus id modo festinabat, Bocchi pacem
inminuere, ne moras agitando aliud quam bellum mallet.
82 Inperator postquam de regum societate cognovit, non
temere, neque, uti saepe iam victo Iugurtha consueverat,
omnibus locis pugnandi copiam facit: ceterum haut procul
ab Cirta castris munitis reges operitur, melius esse ratus
cognitis Mauris, quoniam is novos hostis adcesserat, ex
commodo pugnam facere.
2 Interim Roma per litteras certior fit provinciam Nu-
midiam Mario datam: nam consulem factum ante acceperat.
Quibus rebus supra bonum aut honestum perculsus, neque
lacrumas tenere neque moderari linguam: vir egregius in
3 aliis artibus nimis molliter aegritudinem pati. Quam rem
alii in superbiam vortebant, alii bonum ingenium contumelia
adcensum esse, multi quod iam parta victoria ex manibus
eriperetur. Nobis satis cognitum est illum magis honore
Mari quam iniuria sua excruciatum neque tam anxie latu-
rum fuisse, si adempta provincia alii quam Mario tra-
deretur.
83 Igitur eo dolore inpeditus et quia stultitiae videbatur
alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mit-
tit postulatum, ne sine caussa hostis populo Romano fieret:
habere tum magnam copiam societatis amicitiaeque coniun-

gendae, quae potior bello esset, et quamquam opibus suis
confideret, tamen non debere incerta pro certis mutare:
omne bellum sumi facile, ceterum aegerrume desinere: non
in eiusdem potestate initium eius et finem esse: incipere
cuivis, etiam ignavo, licere, deponi cum victores velint:
proinde sibi regnoque suo consuleret, neu florentis res suas
cum Iugurthae perditis misceret. Ad ea rex satis placide 2
verba facit: sese pacem cupere, set Iugurthae fortunarum
misereri: si eadem illi copia fieret, omnia conventura. Rur- 3
sus imperator contra postulata Bocchi nuntios mittit: ille
probare partim, alia abnuere. Eo modo saepe ab utroque
missis remissisque nuntiis tempus procedere, et ex Metelli
voluntate bellum intactum trahi.

At Marius, ut supra diximus, cupientissuma plebe con- 84
sul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus ius-
sit, antea iam infestus nobilitati, tum vero multus atque
ferox instare, singulos modo modo univorsos laedere: dicti-
tare sese consulatum ex victis illis spolia cepisse, alia prae-
terea magnifica pro se, et illis dolentia. Interim quae bello 2
opus erant prima habere: postulare legionibus subplemen-
tum, auxilia a populis et regibus sociisque arcessere, prae-
terea ex Latio fortissumum quemque, plerosque militiae,
paucos fama cognitos adcire, et ambiundo cogere homines
emeritis stipendiis secum proficisci. Neque illi senatus, 3
quamquam advorsus erat, de ullo negotio abnuere audebat:
ceterum subplementum etiam laetus decreverat, quia neque
plebei militia volenti putabatur et Marius aut belli usum
aut studia volgi amissurus. Set ea res frustra sperata: 4
tanta lubido cum Mario eundi plerosque invaserat. Sese
quisque praeda locupletem fore, victorem domum rediturum,
alia huiusce modi animis trahebant, et eos non paulum
oratione sua Marius adrexerat. Nam postquam omnibus 5
quae postulaverat decretis milites scribere volt, hortandi
caussa simul et nobilitatem uti consueverat exagitandi con-
tionem populi advocavit, deinde hoc modo disseruit:

'Scio ego, Quirites, plerosque non eisdem artibus in- 85
perium a vobis petere et postquam adepti sunt gerere: pri-
mo industrios subplicis modicos esse, dein per ignaviam

2 et superbiam aetatem agere. Set mihi contra ea videtur:
nam quo pluris est univorsa res publica quam consulatus
aut praetura, eo maiore cura illam administrari quam haec
3 peti debere. Neque me fallit, quantum cum maxumo vostro
benificio negoti sustineam. Bellum parare simul et aerario
parcere, cogere ad militiam eos quos nolis obfendere, domi
forisque omnia curare, et ea agere inter invidos occursan-
4 tis factiosos opinione, Quirites, asperius est. Ad hoc, alii
si deliquere, vetus nobilitas, maiorum fortia facta, cogna-
torum et adfinium opes, multae clientelae, omnia haec
praesidio adsunt: mihi spes omnes in memet sitae, quas
necesse est virtute et innocentia tutari: nam alia infirma
5 sunt. Et illud intellego, Quirites, omnium ora in me con-
vorsa esse, aequos bonosque favere — quippe mea bene
facta rei publicae procedunt —, nobilitatem locum inva-
6 dendi quaerere. Quo mihi acrius adnitendum est, uti neque
7 vos capiamini et illi frustra sint. Ita ad hoc aetatis a pue-
ritia fui, uti omnes labores et pericula consueta habeam.
8 Quae ante vostra benificia gratuito faciebam, ea uti accepta
9 mercede deseram, non est consilium, Quirites. Illis difficile
est in potestatibus temperare, qui per ambitionem sese pro-
bos simulavere: mihi, qui omnem aetatem in optumis arti-
bus egi, bene facere iam ex consuetudine in naturam vortit.

10 Bellum me gerere cum Iugurtha iussistis, quam rem
nobilitas aegerrume tulit. Quaeso, reputate cum animis
vostris, num id mutari melius sit, si quem ex illo globo
nobilitatis ad hoc aut aliud tale negotium mittatis, hominem
veteris prosapiae ac multarum imaginum et nullius stipendi,
scilicet ut in tanta re ignarus omnium trepidet festinet, su-
11 mat aliquem ex populo monitorem offici sui. Ita plerumque
evenit, uti quem vos inperatorem iussistis, is [sibi] inpera-
12 torem alium quaerat. Atque ego scio, Quirites, qui, post-
quam consules facti sunt, et acta maiorum et Graecorum
militaria praecepta legere coeperint: praeposteri homines:
nam gerere quam fieri tempore posterius, re atque usu
13 prius est. Conparate nunc, Quirites, cum illorum superbia
me hominem novom. Quae illi audire aut legere solent,
eorum partem vidi, alia egomet gessi: quae illi litteris, ea

ego militando didici. Nunc vos existumate, facta an dicta 14
pluris sint. Contemnunt novitatem meam, ego illorum ignaviam: mihi fortuna, illis probra obiciuntur. Quamquam ego 15
naturam unam et communem omnium existumo, set fortissumum quemque generosissumum. Ac si iam ex patribus 16
Albini aut Bestiae quaeri possit, mene an illos ex se gigni maluerint, quid responsuros creditis, nisi sese liberos quam
optumos voluisse? Quod si iure me despiciunt, faciant idem 17
maioribus suis, quibus, uti mihi, ex virtute nobilitas coepit.
Invident honori meo: ergo invideant labori innocentiae, pe- 18
riculis etiam meis, quoniam per haec illum cepi. Verum 19
homines conrupti superbia ita aetatem agunt quasi vostros
honores contemnant, ita hos petunt quasi honeste vixerint.
Ne illi falsi sunt, qui divorsissumas res pariter expectant, 20
ignaviae voluptatem et praemia virtutis. Atque etiam, cum 21
apud vos aut in senatu verba faciunt, pleraque oratione
maiores suos extollunt: eorum fortia facta memorando clariores sese putant. Quod contra est. Nam quanto vita 22
illorum praeclarior, tanto horum socordia flagitiosior. Et 23
profecto ita se res habent: maiorum gloria posteris quasi
lumen est, neque bona neque mala eorum in occulto patitur. Cuius rei ego inopiam fateor, Quirites: verum, id quod 24
multo praeclarius est, meamet facta mihi dicere licet. Nunc
videte quam iniqui sint. Quod ex aliena virtute sibi adro- 25
gant, id mihi ex mea non concedunt, scilicet quia imagines
non habeo, et quia mihi nova nobilitas est, quam certe peperisse melius est quam acceptam conrupisse.

Equidem ego non ignoro, si iam mihi respondere velint, 26
abunde illis facundiam et conpositam orationem fore. Set
in maxumo vostro benificio cum omnibus locis meque vosque male dictis lacerent, non placuit reticere, ne quis modestiam in conscientiam duceret. Nam me quidem ex animi 27
sententia nulla oratio laedere potest: quippe vera necesse
est bene praedicent, falsa vita moresque mei superant. Set 28
quoniam vostra consilia accusantur, qui mihi summum
honorem et maxumum negotium inposuistis, etiam atque
etiam reputate, num eorum paenitendum sit. Non possum 29
fidei caussa imagines neque triumphos aut consulatus ma-

iorum meorum ostentare, at, si res postulet, hastas vexillum
phaleras, alia militaria dona, praeterea cicatrices advorso
30 pectore. Hae sunt meae imagines, haec nobilitas, non he-
reditate relicta, ut illa illis, set quae egomet [meis] pluru-
31 mis laboribus et periculis quaesivi. Non sunt conposita
verba mea: parvi id facio: ipsa se virtus satis ostendit: illis
32 artificio opus est, ut turpia facta oratione tegant. Neque
litteras Graecas didici: parum placebat eas discere, quippe
33 quae ad virtutem doctoribus nihil profuerant. At illa multo
optuma rei publicae doctus sum, hostem ferire, praesidium
agitare, nihil metuere nisi turpem famam, hiemem et aesta-
tem iuxta pati, humi requiescere, eodem tempore inopiam
34 et laborem tolerare. Eis ego praeceptis milites hortabor:
nec illos arte colam, me opulenter, neque gloriam meam,
35 laborem illorum faciam. Hoc est utile, hoc civile inperium.
Namque cum tute per mollitiam agas, exercitum subplicio
36 cogere, id est dominum, non inperatorem esse. Haec atque
talia maiores vostri faciundo seque remque publicam cele-
37 bravere. Quis nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus, nos
illorum aemulos contemnit et omnis honores non ex merito,
38 set quasi debitos a vobis repetit. Ceterum homines super-
bissumi procul errant. Maiores eorum omnia, quae licebat,
illis reliquere, divitias imagines, memoriam sui praeclaram:
virtutem non reliquere, neque poterant: ea sola neque datur
39 dono neque accipitur. Sordidum me et incultum moribus
aiunt, quia parum scite convivium exorno, neque histrio-
nem ullum, neque pluris preci cocum quam vilicum habeo.
40 Quae mihi lubet confiteri, Quirites. Nam ex parente meo
et ex aliis sanctis viris ita accepi, munditias mulieribus, viris
laborem convenire, omnibusque bonis oportere plus gloriae
quam divitiarum esse: arma, non supellectilem decori esse.
41 Quin ergo quod iuvat, quod carum aestumant, id semper
faciant: ament potent: ubi adulescentiam habuere, ibi se-
nectutem agant, [in conviviis], dediti ventri et turpissumae
parti corporis: [sudorem] pulverem et alia talia relinquant
42 nobis, quibus illa epulis iocundiora sunt. Verum non ita
est. Nam ubi se omnibus flagitiis dedecoravere, turpissumi
43 viri bonorum praemia ereptum eunt. Ita iniustissume luxu-

ria et ignavia, pessumae artes, illis, qui coluere eas, nihil
obficiunt, rei publicae innoxiae cladi sunt.

Nunc quoniam illis, quantum mei mores, non illorum 44
flagitia poscebant, respondi, pauca de re publica loquar. Pri- 45
mum omnium de Numidia bonum habetote animum, Quiri-
tes. Nam quae ad hoc tempus Iugurtham tutata sunt, omnia
removistis, avaritiam, inperitiam, [atque] superbiam. Deinde 46
exercitus ibi est, locorum sciens, set mehercules magis stre-
nuus quam felix. Nam magna pars eius avaritia aut teme-
ritate ducum adtrita est. Quam ob rem vos, quibus mili- 47
taris aetas est, adnitimini mecum et capessite rem publi-
cam: neque quemquam ex calamitate aliorum aut inperato-
rum superbia metus ceperit. Egomet in agmine aut in
proelio consultor idem et socius periculis vobiscum adero,
meque vosque in omnibus rebus iuxta geram. Et profecto 48
deis iuvantibus omnia matura sunt, victoria praeda laus:
quae si dubia aut procul essent, tamen omnis bonos rei
publicae subvenire decebat. Etenim nemo ignavia inmorta- 49
lis factus est, neque quisquam parens liberis, uti aeterni
forent, optavit, magis uti boni honestique vitam exigerent.
Plura dicerem, Quirites, si timidis virtutem verba adderent: 50
nam strenuis abunde dictum puto.'

Huiusce modi oratione habita Marius, postquam plebei 86
animos adrectos videt, propere conmeatu, stipendio, armis,
aliis utilibus navis onerat: cum his A. Manlium legatum
proficisci iubet. Ipse interea milites scribere, non more 2
maiorum neque ex classibus, set uti cuiusque lubido erat,
capite censos plerosque. Id factum alii inopia bonorum, 3
alii per ambitionem consulis memorabant, quod ab eo ge-
nere celebratus auctusque erat, et homini potentiam quae-
renti egentissumus quisque oportunissumus, cui neque sua
cara, quippe quae nulla sunt, et omnia cum precio honesta
videntur.

Igitur Marius cum aliquanto maiore numero quam 4
decretum erat in Africam profectus paucis diebus Uticam
advehitur. Exercitus ei traditur a P. Rutilio legato: nam 5
Metellus conspectum Mari fugerat, ne videret ea, quae audita
animus tolerare nequiverat.

87 Set consul expletis legionibus cohortibusque auxiliariis
in agrum fertilem et praeda onustum proficiscitur, omnia
ibi capta militibus donat, dein castella et oppida natura et
viris parum munita adgreditur, proelia multa, ceterum le-
2 via, alia aliis locis facere. Interim novi milites sine metu pug-
nae adesse: videre fugientis capi aut occidi, fortissumum
quemque tutissumum: armis libertatem, patriam parentisque
3 et alia omnia tegi, gloriam atque divitias quaeri. Sic brevi
spatio novi veteresque coaluere et virtus omnium aequalis facta.
4 At reges, ubi de adventu Mari cognovere, divorsi in
locos difficilis abeunt. Ita Iugurthae placuerat, speranti mox
effusos hostis invadi posse: Romanos, sicuti plerosque, re-
moto metu laxius licentiusque futuros.
88 Metellus interea Romam profectus contra spem suam
laetissumis animis accipitur, plebi patribusque, postquam
invidia decesserat, iuxta carus.
2 Set Marius inpigre prudenterque suorum et hostium
res pariter adtendere, cognoscere quid boni utrisque aut
contra esset, explorare itinera regum, consilia et insidias
eorum antevenire, nihil apud se remissum neque apud
3 illos tutum pati. Itaque et Gaetulos et Iugurtham ex sociis
nostris praedas agentis saepe adgressus in itinere fuderat,
ipsumque regem haut procul ab oppido Cirta armis exuerat.
4 Quae postquam gloriosa modo neque belli patrandi cogno-
vit, statuit urbis, quae viris aut loco pro hostibus et ad-
vorsum se oportunissumae erant, singulas circumvenire:
ita Iugurtham aut praesidiis nudatum si ea pateretur, aut
5 proelio certaturum. Nam Bocchus nuntios ad eum saepe
miserat, velle populi Romani amicitiam: ne quid ab se ho-
6 stile timeret. Id simulaveritne quo inprovisus gravior acci-
deret, an mobilitate ingeni pacem atque bellum mutare so-
89 litus, parum exploratum est. Set consul, uti statuerat,
oppida castellaque munita adire, partim vi, alia metu aut
2 praemia ostentando avortere ab hostibus. Ac primo medio-
cria gerebat, existumans Iugurtham ob suos tutandos in
3 manus venturum. Set ubi illum procul abesse et aliis ne-
gotiis intentum accepit, maiora et magis aspera adgredi
tempus visum est.

Erat inter ingentis solitudines oppidum magnum atque 4
valens, nomine Capsa, cuius conditor Hercules Libus me-
morabatur. Eius cives apud Iugurtham inmunes, levi inpe-
rio, et ob ea fidelissumi habebantur, muniti advorsum ho-
stis non moenibus modo et armis atque viris, verum etiam
multo magis locorum asperitate. Nam praeter oppido pro- 5
pinqua alia omnia vasta, inculta, egentia aquae, infesta ser-
pentibus, quarum vis, sicuti omnium ferarum inopia cibi
acrior, ad hoc [natura serpentium, ipsa pernitiosa] siti magis
quam alia re adcenditur. Eius potiundi Marium maxuma 6
cupido invaserat, cum propter usum belli, tum quia res
aspera videbatur et Metellus oppidum Thalam magna gloria
ceperat, haut dissimiliter situm munitumque, nisi quod apud
Thalam non longe a moenibus aliquot fontes erant, Capsen-
ses una modo atque ea intra oppidum iugi aqua, cetera
pluvia utebantur. Id ibique et in omni Africa, qua procul 7
a mari incultius agebatur, eo facilius tolerabatur, quia Nu-
midae plerumque lacte et ferina carne vescebantur et neque
salem neque alia inritamenta gulae quaerebant: cibus [illis] 8
advorsus famem atque sitim, non lubidini neque luxuriae
erat. Igitur consul omnibus exploratis, credo deis fretus, 90
— nam contra tantas difficultates consilio satis providere
non poterat: quippe etiam frumenti inopia temptabatur, quia
Numidae pabulo pecoris magis quam arvo student et quod-
cumque natum fuerat iussu regis in loca munita contule-
rant, ager autem aridus et frugum vacuos ea tempestate:
nam aestatis extremum erat — tamen pro rei copia satis
providenter exornat: pecus omne, quod superioribus diebus 2
praedae fuerat, equitibus auxiliariis agendum adtribuit, A.
Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum
Laris, ubi stipendium et conmeatum locaverat, ire iubet,
dicitque se praedabundum post paucos dies eodem venturum.
Sic incepto suo occultato pergit ad flumen Tanaim. Ceterum 91
in itinere cotidie pecus exercitui per centurias, item tur-
mas aequaliter distribuerat, et ex coriis utres uti fierent
curabat: simul inopiam frumenti lenire et ignaris omnibus
parare, quae mox usu forent: denique sexto die, cum ad
flumen ventum est, maxuma vis utrium effecta. Ibi castris 2

levi munimento positis milites cibum capere atque uti simul
cum occasu solis egrederentur paratos esse iubet: omnibus
3 sarcinis abiectis aqua modo seque et iumenta onerare. Dein
postquam tempus visum, castris egreditur noctemque totam
itinere facto consedit: idem proxuma facit: dein tertia multo
ante lucis adventum pervenit in locum tumulosum, ab Capsa
non amplius duum milium intervallo, ibique quam occul-
4 tissume potest cum omnibus copiis operitur. Set ubi dies
coepit et Numidae nihil hostile metuentes multi oppido
egressi, repente omnem equitatum et cum eis velocissumos
pedites cursu tendere ad Capsam et portas obsidere iubet:
deinde ipse intentus propere sequi neque milites praedari
5 sinere. Quae postquam oppidani cognovere, res trepidae,
metus ingens, malum inprovisum, ad hoc pars civium extra
moenia in hostium potestate coegere uti deditionem facerent.
6 Ceterum oppidum incensum, Numidae puberes interfecti,
7 alii omnes vaenum dati: praeda militibus divisa. Id facinus
contra ius belli non avaritia neque scelere consulis admis-
sum, set quia locus Iugurthae oportunus, nobis aditu diffi-
cilis, genus hominum mobile infidum, neque benificio neque
metu coërcitum.

92 Postquam tantam rem Marius sine ullo suorum incom-
modo effecit, magnus et clarus antea, maior atque clarior
2 haberi coepit. Omnia non bene consulta in virtutem trahe-
bantur: milites, modesto inperio habiti simul et locupletes,
ad caelum ferre, Numidae magis quam mortalem timere,
postremo omnes, socii atque hostes, credere illi aut mentem
divinam esse aut deorum nutu cuncta portendi.

3 Set consul, ubi ea res bene evenit, ad alia oppida per-
git, pauca repugnantibus Numidis capit, plura, deserta prop-
ter Capsensium miserias, igni conrumpit: luctu atque caede
4 omnia conplentur. Denique multis locis potitus, ac pleris-
que exercitu incruento, aliam rem adgreditur, non eadem
asperitate qua Capsensium, ceterum haut secus difficilem.

5 Namque haut longe a flumine Muluchae, quod Iugur-
thae Bocchique regnum disiungebat, erat inter ceteram pla-
nitiem mons saxeus, mediocri castello satis patens, in in-
mensum editus, uno perangusto aditu relicto: nam omnis

a natura velut opere atque consulto praeceps. Quem lo- 6
cum Marius, quod ibi regis thensauri erant, summa vi ca-
pere intendit. Set ea res forte quam consilio melius gesta. 7
Nam castello virorum atque armorum satis, magna vis fru-
menti et fons aquae, aggeribus turribusque [et aliis machi-
nationibus] locus inportunus, iter castellanorum angustum
admodum, utrimque praecisum. Vineae cum ingenti peri- 8
culo frustra agebantur: nam cum eae paulo processerant,
igni aut lapidibus conrumpebantur: milites neque pro opere
consistere propter iniquitatem loci, neque inter vineas sine
periculo administrare: optumus quisque cadere aut sauciari,
ceteris metus augeri. At Marius multis diebus et laboribus 93
consumptis anxius trahere cum animo suo, omitteretne in-
ceptum, quoniam frustra erat, an fortunam opperiretur, qua
saepe prospere usus fuerat. Quae cum multos dies noc- 2
tisque aestuans agitaret, forte quidam Ligus, ex cohorti-
bus auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus
haut procul ab latere castelli, quod avorsum proeliantibus
erat, animum advortit inter saxa repentis cocleas: quarum
cum unam atque alteram, dein plures peteret, studio le-
gundi paulatim prope ad summum montis egressus est. Ubi 3
postquam solitudinem intellexit, more ingeni humani cupido
difficilia faciundi animum vortit. Et forte in eo loco grandis 4
ilex coaluerat inter saxa, paulum modo prona, deinde flexa
atque aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium natura
fert: cuius ramis modo, modo eminentibus saxis nisus Ligus
castelli planitiem perscrutatur, quod cuncti Numidae intenti
proeliantibus aderant. Exploratis omnibus, quae mox usu 5
fore ducebat, eadem regreditur, non temere uti escenderat,
set temptans omnia et circumspiciens. Itaque Marium pro- 6
pere adit, acta edocet, hortatur, ab ea parte, qua ipse escen-
derat, castellum temptet: pollicetur sese itineris periculique
ducem. Marius cum Ligure promissa eius cognitum ex 7
praesentibus misit: quorum uti cuiusque ingenium erat,
ita rem difficilem aut facilem nuntiavere: consulis animus
tamen paulum adrectus. Itaque ex copia tubicinum et 8
cornicinum numero quinque quam velocissumos delegit, et
cum eis, praesidio qui forent, *milites paucos et* quattuor

centuriones, omnisque Liguri parere iubet, et [ei] negotio
94 proxumum diem constituit. Set ubi ex praecepto tempus
visum, paratis conpositisque omnibus ad locum pergit. Ce-
terum illi, qui escensuri erant, praedocti ab duce, arma
ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti
prospectus nisusque per saxa facilius foret: super terga
gladii et scuta, verum ea Numidica ex coriis, ponderis gra-
2 tia simul et obfensa quo levius streperent. Igitur praegre-
diens Ligus saxa et si quae vetustae radices eminebant, la-
queis vinciebat, quibus adlevati milites facilius escenderent,
interdum timidos insolentia itineris levare manu: ubi paulo
asperior adscensus erat, singulos prae se inermos mittere,
deinde ipse cum illorum armis sequi: quae dubia nisu vide-
bantur, potissumus temptare, ac saepius eadem adscendens
descendensque, dein statim digrediens, ceteris audaciam
3 addere. Igitur diu multumque fatigati tandem in castellum
perveniunt, desertum ab ea parte, quod omnes, sicut aliis
diebus, advorsum hostis aderant. Marius ubi ex nuntiis
quae Ligus egerat cognovit, quamquam toto die intentos
proelio Numidas habuerat, tum vero cohortatus milites et
ipse extra vineas est egressus: testudine acta succedere et
simul hostem tormentis sagittariisque et funditoribus eminus
4 terrere. At Numidae saepe antea vineis Romanorum sub-
vorsis, item incensis non castelli moenibus sese tutabantur,
set pro muro dies noctisque agitare, male dicere Romanis
ac Mario vecordiam obiectare, militibus nostris Iugurthae
5 servitium minari, secundis rebus feroces esse. Interim om-
nibus, Romanis hostibusque, proelio intentis, magna utrim-
que vi pro gloria atque inperio his, illis pro salute certanti-
bus, repente a tergo signa canere: ac primo mulieres et
pueri, qui visum processerant, fugere, deinde uti quisque
muro proxumus erat, postremo cuncti, armati inermesque.
6 Quod ubi accidit, eo acrius Romani instare, fundere ac
plerosque tantum modo sauciare, dein super occisorum
corpora vadere, avidi gloriae certantes murum petere, ne-
7 que quemquam omnium praeda morari. Sic forte conrecta
Mari temeritas gloriam ex culpa invenit.

95 Ceterum dum ea res geritur, L. Sulla quaestor cum

magno equitatu in castra venit, quos uti ex Latio et a sociis
cogeret Romae relictus erat. Set quoniam nos tanti viri 2
res admonuit, idoneum visum est de natura cultuque eius
paucis dicere: neque enim alio loco de Sullae rebus dicturi
sumus, et L. Sisenna, optume et diligentissume omnium
qui ea res dixere persecutus, parum mihi libero ore locu-
tus videtur.

Igitur Sulla gentis patriciae nobilis fuit familia prope 3
iam extincta maiorum ignavia, litteris Graecis atque La-
tinis iuxta atque doctissume eruditus, animo ingenti: cupi-
dus voluptatum, set gloriae cupidior, otio luxurioso esse,
tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quod
de uxore potuit honestius consuli: facundus callidus et
amicitia facilis, ad simulanda *ac dissimulanda* negotia alti-
tudo ingeni incredibilis: multarum rerum ac maxume pecu-
niae largitor. Atque illi, felicissumo omnium ante civilem 4
victoriam, numquam super industriam fortuna fuit, multi-
que dubitavere fortior an felicior esset: nam postea quae
fecerit, incertum habeo, pudeat an pigeat magis disserere.

Igitur Sulla, uti supra dictum est, postquam in Afri- 96
cam atque in castra Mari cum equitatu venit, rudis antea
et ignarus belli, sollertissumus omnium in paucis tempesta-
tibus factus est. Ad hoc milites benigne adpellare: multis 2
rogantibus, aliis per se ipse dare benificia, invitus accipere,
set ea properantius quam aes mutuum reddere, ipse ab
nullo repetere, magis id laborare, ut illi quam plurumi
deberent: ioca atque seria cum humillumis agere: in ag- 3
mine atque ad vigilias multus adesse, neque interim, quod
prava ambitio solet, consulis aut cuiusquam boni famam
laedere: tantum modo neque consilio neque manu priorem
alium pati, plerosque antevenire. Quibus rebus et artibus 4
brevi Mario militibusque carissumus factus.

At Iugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos 97
munitos et sibi utilis simul et magnam pecuniam amiserat,
ad Bocchum nuntios mittit, quam primum in Numidiam co-
pias adduceret: proeli faciundi tempus adesse. Quem ubi 2
cunctari accepit et dubium belli atque pacis rationes tra-
here, rursus, uti antea, proxumos [eius] donis conrupit,

ipsique Mauro pollicetur Numidiae partem tertiam, si aut
Romani Africa expulsi, aut integris suis finibus bellum con-
positum foret. Eo praemio inlectus Bocchus cum magna
multitudine Iugurtham adcedit.
3 Ita amborum exercitu coniuncto Marium, iam in hi-
berna proficiscentem, vix decuma parte die relicua inva-
dunt, rati noctem quae iam aderat et victis sibi munimento
fore et si vicissent nullo inpedimento, quia locorum scien-
tes erant, contra Romanis utrumque casum in tenebris
4 difficiliorem fore. Igitur simul consul ex multis de hostium
adventu cognovit et ipsi hostes aderant, et prius quam exer-
citus aut instrui aut sarcinas conligere, denique ante quam
signum aut inperium ullum accipere quivit, equites Mauri
atque Gaetuli, non acie neque ullo more proeli, set cater-
vatim, uti quosque fors conglobaverat, in nostros incur-
5 runt: qui omnes trepidi inproviso metu ac tamen virtutis
memores aut arma capiebant aut capientis alios ab hostibus
defensabant: pars equos escendere, obviam ire hostibus:
pugna latrocinio magis quam proelio similis fieri: sine signis
sine ordinibus equites pedites permixti cedere alii, alii ob-
truncare, multi contra advorsos acerrume pugnantes ab
tergo circumveniri: neque virtus neque arma satis tegere,
quia hostes numero plures et undique circumfusi erant:
denique Romani veteres novique [et ob ea scientes belli],
si quos locus aut casus coniunxerat, orbis fecere atque ita
ab omnibus partibus simul tecti et instructi hostium vim
98 sustentabant. Neque in eo tam aspero negotio Marius ter-
ritus aut magis quam antea demisso animo fuit, set cum
turma sua, quam ex fortissumis magis quam familiarissumis
paraverat, vagari passim ac modo laborantibus suis succur-
rere, modo hostis, ubi confertissumi obsteterant, invadere:
manu consulere militibus, quoniam inperare conturbatis
2 omnibus non poterat. Iamque dies consumptus erat, cum
tamen barbari nihil remittere atque, uti reges praeceperant,
3 noctem pro se rati acrius instare. Tum Marius ex copia
rerum consilium trahit atque, uti suis receptui locus esset,
collis duos propinquos inter se occupat, quorum in uno,
castris parum amplo, fons aquae magnus erat, alter usu

oportunus, quia magna parte editus et praeceps pauca mu-
nimenta quaerebat. Ceterum apud aquam Sullam cum 4
equitibus noctem agitare iubet: ipse paulatim dispersos mi-
lites neque minus hostibus conturbatis in unum contrahit,
dein cunctos pleno gradu in collem subducit. Ita reges, loci 5
difficultate coacti, proelio deterrentur, neque tamen suos
longius abire sinunt, set utroque colle multitudine circum-
dato effusi consedere. Dein crebris ignibus factis plerum- 6
que noctis barbari more suo laetari exultare, strepere
vocibus, et ipsi duces feroces, quia non fugerant, pro vic-
toribus agere. Set ea cuncta Romanis ex tenebris et edi- 7
tioribus locis facilia visu magnoque hortamento erant. Plu- 99
rumum vero Marius inperitia hostium confirmatus, quam
maxumum silentium haberi iubet, ne signa quidem, uti per
vigilias solebant, canere: deinde, ubi lux adventabat, de-
fessis iam hostibus et paulo ante somno captis de inproviso
vigiles, item cohortium turmarum legionum tubicines simul
omnis signa canere, milites clamorem tollere atque portis
erumpere [iubet]. Mauri atque Gaetuli, ignoto et horribili 2
sonitu repente exciti, neque fugere neque arma capere,
neque omnino facere aut providere quicquam poterant: ita 3
cunctos strepitu clamore, nullo subveniente nostris instan-
tibus, tumultu formidine quasi vecordia ceperat. Denique
omnes fusi fugatique: arma et signa militaria pleraque capta,
pluresque eo proelio quam omnibus superioribus interempti.
Nam somno et metu insolito inpedita fuga.

Dein Marius uti coeperat, in hiberna * * * * * * * * prop- 100
ter conmeatum in oppidis maritumis agere decreverat.
Neque tamen victoria socors aut insolens factus, set pariter
atque in conspectu hostium quadrato agmine incedere: Sulla 2
cum equitatu apud dextumos, in sinistra parte A. Manlius
cum funditoribus et sagittariis, praeterea cohortis Ligurum
curabat: primos et extremos cum expeditis manipulis tri-
bunos locaverat: perfugae, minume cari et regionum scien- 3
tissumi, hostium iter explorabant. Simul consul quasi nullo
inposito omnia providere, apud omnis adesse, laudare et
increpare merentis. Ipse armatus intentusque item milites 4
cogebat: neque secus atque iter facere, castra munire, ex-

cubitum in portas cohortis ex legionibus, pro castris equi-
tes ex auxiliariis mittere, praeterea alios super vallum [in
munimentis] locare, vigilias ipse circumire, non tam diffi-
dentia futura quae inperavisset, quam uti militibus exaequa-
5 tus cum inperatore labos volentibus esset. Et sane Marius
illoque aliisque temporibus [Iugurthini belli] pudore magis
quam malo exercitum coërcebat: quod multi per ambitio-
nem fieri aiebant, pars a pueritia consuetam duritiam et
alia, quae ceteri miserias vocant, voluptati habuisse: nisi
tamen res publica pariter ac saevissumo inperio bene atque
decore gesta.

101 Igitur quarto denique die haut longe ab oppido Cirta
undique simul speculatores citi sese ostendunt, qua re ho-
2 stis adesse intellegitur. Set quia divorsi redeuntes alius ab
alia parte atque omnes idem significabant, consul incertus
quonam modo aciem instrueret, nullo ordine conmutato ad-
3 vorsum omnia paratus ibidem operitur. Ita Iugurtham spes
frustrata, qui copias in quattuor partis distribuerat, ratus
4 ex omnibus aeque aliquos ab tergo hostibus venturos. In-
terim Sulla, quem primum hostes adtigerant, cohortatus
suos turmatim et quam maxume confertis equis ipse alii-
que Mauros invadunt, ceteri in loco manentes ab iaculis emi-
nus emissis corpora tegere et si qui in manus venerant ob-
5 truncare. Dum eo modo equites proeliantur, Bocchus cum
peditibus, quos Volux filius eius adduxerat neque in priore
pugna, in itinere morati, adfuerant, postremam Romanorum
6 aciem invadunt. Tum Marius apud primos agebat, quod
ibi Iugurtha cum plurumis erat. Dein Numida cognito Boc-
chi adventu clam cum paucis ad pedites convortit: ibi La-
tine, nam apud Numantiam loqui didicerat, exclamat no-
stros frustra pugnare: paulo ante Marium sua manu inter-
fectum: simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem
in pugna satis inpigre occiso pedite nostro cruentaverat.
7 Quod ubi milites accepere, magis atrocitate rei quam fide
nunti terrentur, simulque barbari animos tollere et in per-
8 culsos Romanos acrius incedere. Iamque paulum a fuga
aberant, cum Sulla profligatis eis, quos advorsum ierat, re-
diens ab latere Mauris incurrit. Bocchus statim avortitur.

At Iugurtha, dum sustentare suos et prope iam adeptam 9
victoriam retinere cupit circumventus ab equitibus, dextra
sinistra omnibus occisis solus inter tela hostium vitabundus
erumpit. Atque interim Marius fugatis equitibus adcurrit 10
auxilio suis, quos pelli iam acceperat. Denique hostes iam
undique fusi. Tum spectaculum horribile in campis paten- 11
tibus: sequi fugere, occidi capi: equi atque viri adflicti, ac
multi volneribus acceptis neque fugere posse neque quie-
tem pati, niti modo ac statim concidere: postremo omnia,
qua visus erat, constrata telis armis cadaveribus, et inter
ea humus infecta sanguine.

Post ea loci consul haut dubie iam victor pervenit in 102
oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. Eo post 2
diem quintum quam iterum barbari male pugnaverant legati
a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, duos
quam fidissumos ad eum mitteret: velle de se et de populi
Romani commodo cum eis disserere. Ille statim L. Sullam 3
et A. Manlium ire iubet. Qui quamquam acciti ibant, ta-
men placuit verba apud regem facere, uti ingenium aut
avorsum flecterent, aut cupidum pacis vehementius adcen-
derent. Itaque Sulla, cuius facundiae, non aetati a Manlio 4
concessum, pauca verba huiusce modi locutus:

'Rex Bocche, magna laetitia nobis est, quod te talem 5
virum dei monuere uti aliquando pacem quam bellum mal-
les neu te optumum cum pessumo omnium Iugurtha mis-
cendo conmmaculares, simul nobis dempsere acerbam ne-
cessitudinem, pariter te errantem et illum sceleratissumum
persequi. Ad hoc populo Romano iam a principio inperi 6
melius visum amicos quam servos quaerere: tutiusque rati
volentibus quam coactis inperitare. Tibi vero nulla opor- 7
tunior nostra amicitia, primum quia procul absumus, in
quo obfensae minumum, gratia par ac si prope adesse-
mus, dein quia parentis abunde habemus, amicorum neque
nobis neque cuiquam omnium satis fuit. Atque hoc utinam 8
a principio tibi placuisset! profecto ex populo Romano ad
hoc tempus multo plura bona accepisses, quam mala per-
pessus es. Set quoniam humanarum rerum Fortuna plera- 9
que regit, cui scilicet placuit et vim et gratiam nostram

te experiri, nunc, quando per illam licet, festina atque uti
10 coepisti perge. Multa [atque] oportuna habes, quo facilius
11 errata officiis superes. Postremo hóc in pectus tuum de-
mitte, numquam populum Romanum benificiis victum esse:
nam bello quid valeat tute scis.'
12 Ad ea Bocchus placide et benigne, simul pauca pro
delicto suo verba facit: se non hostili animo, set regnum
13 tutantem arma cepisse: nam Numidiae partem, unde vi Iu-
gurtham expulerit, iure belli suam factam: eam vastari a
14 Mario pati nequivisse: praeterea missis antea Romam lega-
tis repulsum ab amicitia: ceterum vetera omittere, ac tum,
15 si per Marium liceret, legatos ad senatum missurum. Dein
copia facta animus barbari ab amicis flexus, quos Iugurtha
cognita legatione Sullae et Manli, metuens id quod para-
batur, donis conruperat.

103 Marius interea exercitu in hibernaculis conposito cum
expeditis cohortibus et parte equitatus proficiscitur in loca
sola obsessum turrim regiam, quo Iugurtha perfugas omnis
praesidium inposuerat.
2 Tum rursus Bocchus flectitur, seu reputando quae sibi
duobus proeliis venerant, seu admonitus ab aliis amicis,
quos inconruptos Iugurtha reliquerat. *Igitur* ex omni copia
necessariorum quinque delegit, quorum et fides cognita et
3 ingenia validissuma erant: eos ad Marium ac deinde, si
placeat, Romam legatos ire iubet: agendarum rerum et
quocumque modo belli conponendi licentiam [illis] permittit.
4 Illi mature ad hiberna Romanorum proficiscuntur, deinde
[in itinere] a Gaetulis latronibus circumventi spoliatique pa-
vidi sine decore ad Sullam perfugiunt, quem consul in ex-
5 peditionem proficiscens pro praetore reliquerat. Eos ille
non pro vanis hostibus, uti meriti erant, set accurate ac
liberaliter habuit: qua re barbari et famam Romanorum
avaritiae falsam et Sullam ob munificentiam in sese amicum
6 rati. Nam etiamtum largitio multis ignorata erat: nemo
munificus putabatur, nisi pariter volens, dona omnia in be-
7 nignitate habebantur. Igitur quaestori mandata Bocchi pa-
tefaciunt: simul ab eo petunt, uti fautor consultorque sibi
adsit: copias, fidem, magnitudinem regis sui et alia, quae

aut utilia aut benivolentiae esse credebant, oratione extollunt: dein Sulla omnia pollicito docti, quo modo apud Marium, item apud senatum verba facerent, circiter dies quadraginta ibidem operiuntur.

Marius ubi infecto quod intenderat negotio Cirtam re- 104
dit et de adventu legatorum certior factus est, eosque et
Sullam ad Uticam venire iubet, item L. Bellienum praetorem, praeterea omnis undique senatorii ordinis, quibus-
cum mandata Bocchi cognoscit. Legatis potestas eundi 2
Romam fit ab consule, interea induciae postulabantur. Ea
Sullae et plerisque placuere: pauci ferocius decernunt, scilicet ignari rerum humanarum, quae fluxae et mobiles in
advorsa semper mutantur. Ceterum Mauri inpetratis om- 3
nibus tres Romam profecti sunt cum Gn. Octavio Rusone,
qui quaestor stipendium in Africam portaverat, duo ad regem redeunt. Ex eis Bocchus cum cetera, tum maxume
benignitatem et studium Sullae lubens accepit. Romaeque 4
legatis eius, postquam errasse regem et Iugurthae scelere
lapsum deprecati sunt, amicitiam et foedus petentibus hoc
modo respondetur: 'Senatus et populus Romanus benifici et
iniuriae memor esse solet. Ceterum Boccho, quoniam paenitet, delicti gratiam facit: foedus et amicitia dabuntur, cum
meruerit.'

Quibus rebus cognitis Bocchus per litteras a Mario pe- 105
tiverat, uti ad se mitteret Sullam, cuius arbitratu de communibus negotiis consuleretur. Is missus cum praesidio 2
equitum atque [peditum, item] funditorum Balearium: praeterea iere sagittarii et cohors Paeligna cum velitaribus armis, itineris properandi caussa, neque eis secus atque aliis
armis advorsus tela hostium [quod ea levia sunt] muniti.
Set in itinere quinto denique die Volux, filius Bocchi, repente 3
in campis patentibus cum mille non amplius equitibus sese
ostendit, qui temere et effuse euntes Sullae aliisque omnibus et numerum vero ampliorem et hostilem metum efficiebant. Igitur se quisque expedire, arma atque tela temptare, 4
intendere: timor aliquantus, set spes amplior, quippe victoribus et advorsus eos quos saepe vicerant. Interim equites 5
exploratum praemissi rem, uti erat, quietam nuntiant. Volux 106

adveniens quaestorem adpellat dicitque se a patre Boccho
obviam illis simul et praesidio missum. Deinde eum et
2 proxumum diem sine metu coniuncti eunt. Post ubi castra
locata et diei vesper erat, repente Maurus incerto voltu pa-
vens ad Sullam adcurrit dicitque sibi ex speculatoribus co-
gnitum, Iugurtham haut procul abesse: simul uti noctu
3 clam secum profugeret, rogat atque hortatur. Ille animo
feroci negat se totiens fusum Numidam pertimescere: vir-
tuti suorum satis credere: etiam si certa pestis adesset,
mansurum potius quam proditis, quos ducebat, turpi fuga
incertae ac forsitan post paulo morbo interiturae vitae par-
4 ceret. Ceterum ab eodem monitus uti noctu proficisceren-
tur, consilium adprobat, ac statim milites coenatos esse
in castris ignisque quam creberrumos fieri, dein prima vi-
5 gilia silentio egredi iubet. Iamque nocturno itinere fessis
omnibus Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur, cum
equites Mauri nuntiant Iugurtham circiter duum milium in-
6 tervallo ante eos consedisse. Quod postquam auditum est,
tum vero ingens metus nostros invadit: credere se proditos
a Voluce et insidiis circumventos, ac fuere, qui dicerent
manu vindicandum neque apud illum tantum scelus inultum
107 relinquendum. At Sulla, quamquam eadem existumabat,
tamen ab iniuria Maurum prohibet: suos hortatur uti for-
tem animum gererent: saepe ante paucis strenuis advor-
sum multitudinem bene pugnatum: quanto sibi in proelio
minus pepercissent, tanto tutiores fore: nec quemquam de-
cere, qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium
petere, in maxumo metu nudum et caecum corpus ad ho-
2 stis vortere. Deinde Volucem, quoniam hostilia faceret,
Iovem maxumum obtestatus ut sceleris atque perfidiae Boc-
3 chi testis adesset, ex castris abire iubet. Ille lacrumans
orare ne ea crederet: nihil dolo factum, ac magis calliditate
Iugurthae, cui videlicet speculanti iter suum cognitum esset:
4 ceterum quoniam neque ingentem multitudinem haberet et
spes opesque eius ex patre suo penderent, credere illum
5 nihil palam ausurum, cum ipse filius testis adesset: qua re
optumum factu videri, per media eius castra palam trans-
ire: sese vel praemissis vel ibidem relictis Mauris solum

cum Sulla iturum. Ea res, uti in tali negotio, probata, ac 6
statim profecti, quia de inproviso acciderant, dubio atque
haesitante Iugurtha incolumes transeunt. Deinde paucis die- 7
bus quo ire intenderant perventum est.

Ibi cum Boccho Numida quidam, Aspar nomine, mul- 108
tum et familiariter agebat, praemissus ab Iugurtha, post-
quam Sullam accitum audierat, orator et subdole specula-
tum Bocchi consilia: praeterea Dabar, Massugradae filius,
ex gente Masinissae, ceterum materno genere inpar [nam
pater eius ex concubina ortus erat], Mauro ob ingeni multa
bona carus acceptusque. Quem Bocchus fidum esse Ro- 2
manis multis ante tempestatibus expertus, ilico ad Sullam
nuntiatum mittit, paratum sese facere quae populus Roma-
nus vellet: conloquio diem locum tempus ipse delegeret:
consulta sese omnia cum illo integra habere: neu Iugur-
thae legatum pertimesceret, ****** quo res communis li-
centius gereretur: nam ab insidiis eius aliter caveri nequi-
visse. Set ego conperior Bocchum magis Punica fide quam 3
ob ea quae praedicabat simul Romanum et Numidam spe
pacis adtinuisse, multumque cum animo suo volvere soli-
tum, Iugurtham Romanis, an illi Sullam traderet: lubidi-
nem advorsum nos, metum pro nobis suasisse. Igitur Sulla 109
respondit pauca coram Aspare locuturum, cetera occulte,
aut nullo aut quam paucissumis praesentibus: simul edocet
quae sibi responderentur. Postquam, sicuti voluerat, con- 2
gressi, dicit se missum a consule venisse quaesitum ab eo,
pacem an bellum agitaturus foret. Tum rex, uti praecep- 3
tum fuerat, post diem decumum redire iubet: nihil etiam-
tum decrevisse, set illo die responsurum. Deinde ambo in 4
sua castra digressi. Set ubi plerumque noctis processit,
Sulla a Boccho occulte accersitur: ab utroque tantum modo
fidi interpretes adhibentur, praeterea Dabar internuntius,
sanctus vir et ex sententia ambobus. Ac statim sic rex incipit:

'Numquam ego ratus sum fore, uti rex maxumus in 110
hac terra et omnium quos novi privato homini gratiam de-
berem. Et mehercule, Sulla, ante te cognitum multis oran- 2
tibus, aliis ultro egomet opem tuli, nullius indigus. Id in- 3
minutum, quod ceteri dolere solent, ego laetor: fuerit mihi

eguisse aliquando tuae amicitiae, qua apud meum animum
4 nihil carius est. Id adeo experiri licet: arma viros, pecu-
niam, postremo quicquid animo lubet, sume utere, et quoad
vives, numquam [tibi] redditam gratiam putaveris: semper
apud me integra erit: denique nihil me sciente frustra voles.
5 Nam, ut ego aestumo, regem armis quam munificentia vinci
6 minus flagitiosum est. Ceterum de re publica vostra, cuius
curator huc missus es, paucis accipe. Bellum ego populo
Romano neque feci, neque factum umquam volui: at finis
7 meos advorsum armatos armis tutatus sum. Id omitto,
quando vobis ita placet: gerite, quoad voltis, cum Iugurtha
bellum. Ego flumen Mulucham, quod inter me et Micipsam fuit,
8 non egrediar, neque [id] intrare Iugurtham sinam. Praeterea si
quid meque vobisque dignum petiveris, haut repulsus abibis.'

111 Ad ea Sulla pro se breviter et modice, de pace et com-
munibus rebus multis disseruit: denique regi patefecit: quod
polliceretur, senatum et populum Romanum, quoniam ar-
mis amplius valuissent, non in gratiam habituros: faciundum
esse aliquid, quod illorum magis quam sua retulisse videre-
tur: id adeo in promptu esse, quoniam copiam Iugurthae
haberet: quem si Romanis tradidisset, fore uti illi pluru-
mum deberetur: amicitiam, foedus, Numidiae partem, quam
2 nunc peteret, ultro tunc adventuram. Rex primo negitare:
cognationem, adfinitatem, praeterea foedus intervenisse:
ad hoc metuere, ne fluxa fide usus popularium animos
avorteret, quis et Iugurtha carus, et Romani invisi erant.
3 Denique saepius fatigatus lenitur et ex voluntate Sullae om-
4 nia se facturum promittit. Ceterum ad simulandam pacem,
cuius Numida defessus bello avidissumus erat, quae utilia
visa constituunt. Ita conposito dolo digrediuntur.

112 At rex postero die Asparem, Iugurthae legatum, ad-
pellat dicitque: sibi per Dabarem ex Sulla cognitum, posse
conditionibus bellum poni: quam ob rem regis sui senten-
2 tiam exquireret. Ille laetus in castra Iugurthae proficisci-
tur, deinde ab illo cuncta edoctus properato itinere post
diem octavum redit ad Bocchum et ei denuntiat: Iugurtham
cupere omnia, quae inperarentur, facere, set Mario parum
fidere: saepe antea cum inperatoribus Romanis pacem con-

ventam frustra fuisse: ceterum Bocchus si ambobus con- 3
sultum et ratam pacem vellet, daret operam ut una ab
omnibus quasi de pace in conloquium veniretur, ibique sibi
Sullam traderet: cum talem virum in potestatem habuisset,
tum fore uti iussu [senatus aut] populi [Romani] foedus
fieret: neque hominem nobilem, non sua ignavia set ob rem
publicam in hostium potestate, relictum iri.

Haec Maurus secum ipse diu volvens tandem promisit: 113
ceterum dolo an vere cunctatus, parum conperimus. Set
plerumque regiae voluntates, ut vehementes, sic mobiles,
saepe ipsae sibi advorsae. Postea tempore et loco consti- 2
tuto, in conloquium uti de pace veniretur, Bocchus Sul-
lam modo, modo Iugurthae legatum adpellare, benigne ha-
bere, idem ambobus polliceri. Illi pariter laeti ac spei bo-
nae pleni esse. Set nocte ea, quae proxuma fuit ante diem 3
conloquio decretum, Maurus adhibitis amicis ac statim in-
mutata voluntate remotis [ceteris] dicitur secum ipse mul-
tum agitavisse, corpore pariter atque animo varius [quae
scilicet tacente ipso occulta pectoris patefecisse]. Tamen 4
postremo Sullam accersi iubet et ex illius sententia Numi-
dae insidias tendit. Deinde, ubi dies advenit et ei nuntia- 5
tum est Iugurtham haut procul abesse, cum paucis amicis et
quaestore nostro quasi obvius honoris caussa procedit in
tumulum facillumum visu insidiantibus. Eodem Numida 6
cum plerisque necessariis suis inermis, uti dictum erat, ad-
cedit ac statim signo dato undique simul ex insidiis inva-
ditur. Ceteri obtruncati: Iugurtha Sullae vinctus traditur 7
et ab eo ad Marium deductus est.

Per idem tempus advorsum Gallos ab ducibus nostris 114
Q. Caepione et Gn. Manlio male pugnatum: quo metu Italia
omnis contremuit. Illimque usque ad nostram memoriam 2
Romani sic habuere, alia omnia virtuti suae prona esse,
cum Gallis pro salute, non pro gloria certari. Set post- 3
quam bellum in Numidia confectum et Iugurtham Romam
vinctum adduci nuntiatum est, Marius consul absens factus
est et ei decreta provincia Gallia: isque Kalendis Ianuariis
magna gloria consul triumphavit. Et ea tempestate spes at- 4
que opes civitatis in illo sitae.

